

نسخه شناسی مصاحف قرآنی (۹)

یک عالم گمنام شیعی در قرن چهارم و پنجم هجری:
ابوالبرکات الحسینی الجوری و کتابت قرآنی در ۴۲۱
هجری در نیشابور

۱۲۱-۱۷۰

چکیده: ابوالبرکات علی بن الحسین الحسینی یکی از عالمان و ادیبان مهم شیعه در قرن چهارم و ریح اول قرن پنجم هجری در خراسان بوده است. از زادگاه و تاریخ حیات وی اطلاعات زیادی در دست نیست، اما جستجو در منابع تاریخی نشان می دهد که وی شیعه امامی اثناعشری، از عالمان و ادیبان خراسان، و ساکن نیشابور بوده است. علاوه بر ذکر نام و اشعارش در آثار ابومنصور ثعالبی (متوفای ۴۲۹ ق)، و ذکر نامش در شمارش ساگردان و راویان شیخ صدوق (م ۲۸۱ ق)، اجزای مختلف یک قرآن سی پاره در میان موقوفات حرم رضوی در مشهد به کتابت و وقف وی، توجه ما را به او و حیات علمی اش بیشتر جلب میکند. این مقاله پس از مروری بر احوال و آثار وی، به معرفی قرآنی سی پاره می پردازد که وی آن را کتابت و در ماه رمضان سال ۴۲۱ هجری، بر حرم رضوی در مشهد مقدس وقف کرده است.

کلیدواژه: ابوالبرکات علی بن الحسین الحسینی؛ تاریخ کتابت قرآن؛ قرآن نویسی شیعیان در قرن پنجم؛ قرائات سبعة؛ کتابخانه آستان قدس رضوی؛ قرآن ابوالبرکات.

از مدیران محترم و یکایک همکاران گرامی در اداره
مخطوطات کتابخانه آستان قدس رضوی که در هنگام
پژوهش من تصاویری از نسخه های مورد اشاره در مقاله
حاضر را در اختیار من قرار دادند سپاسگزارم.

Codicology of the Qur'anic Manuscripts (9)
An anonymous Shiite Scholar in the Fourth
and Fifth Centuries AH: Abū al-Barakāt
al-Ḥusaynī al-Jūrī and his Copying of the
Qur'an in 421/1030 in Nishapur
Morteza Karimi-Nia

Abstract: Abū al-Barakāt Alī ibn al-Ḥusayn al-Ḥusaynī was one of the most important Shiite scholars in the fourth century and the first quarter of the fifth century AH in Khorasan. Not much is known about his birthplace and biography, but a search of historical sources shows that he was a Twelver Imāmī Shiite, one of the scholars and poets of Khorasan, and a resident of Neishabour. In addition to mentioning his name and poems in the works of Abū Maṣṣūr Tha'ālibī (d. 429/ 1037), and mentioning his name among the students and narrators of al-Shaykh al-Ṣadūq (d. 381/ 991), the components of a thirty-part Qur'an, transcribed by him, now available in the endowments of the Shrine of Imām al-Riḍā in Mashhad, would draw our attention more to him and his academic life. After reviewing his life and works, this article introduces the thirty-part Qur'an, which he wrote and devoted to the Shrine of Imām al-Riḍā in the holy city of Mashhad in the month of Ramadan in 421 / September 1030.

Keywords: Abū al-Barakāt Alī b. al-Ḥusayn al-Ḥusaynī, History of the Qur'an scribing; Shiite Qur'an scribing in the fifth century; Variant readings; Āstān-e Quds Library; The Qur'an of Abū al-Barakāt.

نسخ المصاحف القرآنية (٩)
أحد علماء الشيعة المجهولين في القرنين الرابع والخامس الهجريين
أبو البركات الحسيني المجوري وكتابة قرآن في سنة ٤٢١ الهجرية في
نيسابور
مرتضى كريمي نيا

الخلاصة: أبو البركات علي بن الحسين الحسيني هو أحد علماء
وأدباء الشيعة المهمين في القرن الرابع والربع الأول من القرن
الخامس الهجري في خراسان.
لا تتوفر لدينا معلومات كافية عن محل ولادته ولا عن تاريخ حياته،
إلا أن التنقيب في المصادر التاريخية يشير إلى أنه أحد الشيعة
الإمامية الاثني عشرية، وأنه من علماء وأدباء خراسان، وأنه كان
يسكن نيسابور.
ومع ورود اسمه وأشعاره في آثار أبو منصور الثعالبي (م ٤٢٩ هـ -)،
وورود اسمه أيضاً في عداد تلامذة ورواة الشيخ الصدوق (م ٣٨١ هـ -)،
فقد ضاعف اهتمامنا به وبجياته العلمية ما وجدناه من
الأجزاء المختلفة لإحدى النسخ القرآنية المكونة من ثلاثين جزءاً
ضمن موقوفات الحرم الرضوي في مدينة مشهد المقدسة، وهي من
نسخه وعليها وقفه.
وهذه المقالة بعد استعراضها لأحواله وأثاره، تتولى التعريف بهذه
النسخة ذات الثلاثين جزءاً والتي قام هذا العالم بكتابتها وأوقفها
في شهر رمضان سنة ٤٢١ هجرية على الحرم الرضوي في مدينة
مشهد المقدسة.

المفردات الأساسية: أبو البركات علي بن الحسين الحسيني، تاريخ
كتابة القرآن، كتابة الشيعة للمصحف في القرن الخامس، القراءات
السبعة، مكتبة العتبة الرضوية المقدسة، مصحف أبي البركات.

مقدمه

ابوالبرکات علی بن الحسین الحسینی معروف به ابوالبرکات جوری و ابوالبرکات علوی از عالمان مهم شیعه در قرن چهارم و ربع اول قرن پنجم هجری در نیشابور بوده است. با آنکه وی شیعه امامی اثناعشری و از عالمان و ادیبان خراسان به شمار می‌آمده و شیخ صدوق (م ۳۸۱ ق) در سال ۳۶۷ هجری در شهر مشهد امالی خود را بر وی املا کرده، شگفت است که نجاشی و شیخ طوسی هیچ یک در کتب رجالی خود از او نام نبرده‌اند. این امر چه بسا می‌تواند به سبب معاصرت آنان باشد و نیز نشان می‌دهد ابوالبرکات برخلاف بسیاری از خراسانیان و اهل ری به بغداد سفر نکرده و در آنجا شناخته شده نبوده است. دیگر کتاب‌های رجالی شیعه تا عصر صفویه نیز از ابوالبرکات نامی به میان نیاورده‌اند. تنها ابن داود حلی در رجال خود هنگام ذکر طریق خود به کتب شیخ صدوق، نام ابوالبرکات را ذکر کرده است.^۱ با این همه وجود نسخه‌ای سی‌پاره از قرآن در کتابخانه آستان قدس رضوی به خط و وقف نامه ابوالبرکات در ماه رمضان ۴۲۱ هجری خود به تنهایی می‌تواند اهمیت و ارزش پژوهش در باب این نسخه و کاتب و واقف آن را برجسته کند؛ چه رسد که کاتب و واقف این اثر از عالمان، شاعران و محدثان کهن شیعه در قرن چهارم و پنجم هجری بوده و این نسخه قرآنی هم از نادرترین نمونه دست‌نوشته‌های قرآنی شیعیان به شمار می‌آید. تحقیق در جوانب مختلف این نسخه سی‌پاره قرآنی و کاتب و واقف شیعی آن علاوه بر افزودن اطلاعات ما درباره احوال و آثار عالمان گمنام شیعه، می‌تواند جوانب مهمی از تاریخ قرآن‌نویسی شیعیان و اهل سنت در ایران را در سده‌های چهارم و پنجم هجری آشکار کند و از این راه پرتوی تازه بر شناخت تاریخ کتابت، رسم، علامت‌گذاری و سیر تحول قرائات قرآنی بیفکند.

ابوالبرکات حسینی: دوران حیات

نام «ابوالبرکات علی بن الحسین الحسینی» در برخی از منابع تاریخی، ادبی و حدیثی قدیم شیعه و سنی ذکر شده است. او از شاگردان شیخ صدوق و از هم‌عصران شیخ مفید و سید مرتضی بوده است. تاریخ تولد و وفات ابوالبرکات حسینی به روشنی معلوم نیست، اما گمان می‌بریم در میانه قرن چهارم زاده شده و در قرن پنجم درگذشته است. از آنجا که شیخ صدوق در سفر نخست خود به مشهد الرضا در سال ۳۶۷ هجری قمری بر ابوالبرکات و جمعی دیگر حدیث خوانده است، می‌توان حدس زد که وی در این هنگام بایستی تقریباً در ۲۰ تا ۲۵ سالگی بوده باشد. در نتیجه نگارنده زمان تولد او را به تقریب در حوالی سال ۳۴۵ قمری حدس می‌زند.^۲ در واقع سند روایت کتاب امالی صدوق

۱. «وطریق‌ی الی الشیخ الصدوق ابی جعفر محمد بن علی بن بابویه القمی رحمه الله شیخنا نجم‌الدین ایضا، عن الشیخ الصالح تاج‌الدین الحسن ابن الدرری والسید محی‌الدین محمد بن عبدالله بن زهره، عن الفقیه رشیدالدین محمد بن شهر آشوب المازندرانی، عن محمد و علی ابنی عبدالصمد، عن الشیخ ابی عبدالله أبی‌هما، عن ابی البرکات علی بن الحسین الجوزی، عن الشیخ ابی جعفر محمد بن علی بن بابویه رحمه الله». (رجال ابن داود، ص ۵)

۲. در ادامه خواهیم دید که ابوالبرکات شاگرد ابوالعباس میکالی (م ۳۶۲ ق) نیز بوده است. این امر تعیین زمان دقیق تولد وی را کمی دشوارتر می‌کند.

به دو تن از شاگردان شیخ صدوق یکی ابوبکر محمد بن احمد بن علی و دیگری همین ابوالبرکات علی بن الحسین الحسینی می‌رسد که این دو در ۱۸ رجب سال ۳۶۷ هجری در شمار شاگردان وی در مشهد بوده‌اند و قریب به پنجاه سال بعد، به ترتیب در سال ۴۲۳ و ۴۲۶ هجری کتاب امالی را برای ابوالحسن علی بن عبدالصمد بن محمد التمیمی روایت کرده‌اند.^۳ این سند نشان می‌دهد که ابوالبرکات دست‌کم تا سال ۴۲۶ هجری قمری زنده بوده است؛ چراکه در این سال امالی شیخ صدوق را برای ابوالحسن علی بن عبدالصمد بن محمد التمیمی روایت کرده است.

نسب و شهرت

بخش اصلی اطلاعات ما درباره زندگی، احوال و آثار ابوالبرکات از برخی از متون ادبی و کتب انساب به دست می‌آید. خوشبختانه دو تن از معاصران ابوالبرکات، ابومنصور ثعالبی و ابونصر عتبی در آثار خود به انعکاس برخی از نکات تاریخی و ادبی وی پرداخته‌اند. سخنان ثعالبی (۴۲۹ق) در یتیمه الدهر نشان می‌دهد که ابوالبرکات ساکن نیشابور بوده، طبع ادبی برجسته‌ای داشته و نظم و نثر عربی اش از قوت بسیار برخوردار بوده است. ثعالبی در دو کتاب خود، شرحی از ملاقات با ابوالبرکات، وصف اخلاق حسن او و نمونه‌هایی از ابیات و اشعار وی را با تحسین فراوان ذکر می‌کند. وی در بخش اصلی و نخست کتاب یتیمه الدهر به یادکردی کوتاه از ابوالبرکات و ذکریاتی مختلف از او بسنده کرده است:

ابوالبرکات علی بن الحسین العلوی؛ یزین تالد أصله بطارف فضله و یحلی طهارة نسبه
بیراعة أده و یرجع من حسن المروة و کرم الشیمة و عفة الطعمة إلی ما تتواتر به أخباره و تشهد
علیه آثاره و یقول شعراً صادراً عن طبع شریف و فکر لطیف کقولہ ...^۴

با این همه در تتمه کتاب خود^۵ در آغاز فصل «تتمه القسم الرابع فی محاسن أهل خراسان وما يتصل

۳. نخستین روایت در امالی صدوق چنین آغاز می‌شود: «أخبرنا سیدنا الشیخ الجلیل العالم ابوالحسن علی بن محمد بن الحسین القمی آدم الله تأئیده سنة سبع وخمسائة قال أخبرنا الشیخ الفقیه ابوالحسن علی بن عبدالصمد بن محمد التمیمی رحمه الله سنة أربع وسبعین وأربعمائة قال أخبرنا ابوبکر محمد بن أحمد بن علی سنة ثلاث وعشرین وأربع مائة والسید ابوالبرکات علی بن الحسین الحسینی سنة ست وعشرین وأربع مائة رضی الله عنهما قالا حدثنا الشیخ الفقیه ابوجعفر محمد بن علی بن الحسین بن موسی بن بابویه القمی رضی الله عنه يوم الجمعة لاثنتی عشرة لیلة بقیة من رجب من سنة سبع وستین وثلاث مائة قال حدثنا ...» (امالی، ص ۱) محققان مؤسسه البعثة در تحقیق خود از کتاب امالی، آغاز سند روایت کتاب را از ابونعیم احمد بن حمزة البیهقی (در چاپ: ابوالقاسم احمد بن حمزة النعیمی) نقل کرده و در پانویس خود به نسخه ۲۱۸ ط کتابخانه مجلس شورای اسلامی ارجاع داده‌اند: «أخبرنا الشیخ الامام الناقد، عین الدین، جمال الائمة، فرید العصر، ابوالقاسم أحمد بن حمزة النعیمی (أطل الله بقاءه)، أخبرنا الشیخ الامام العالم الزاهد موفق الدین، رکن الاسلام، ابوالحسن علی بن محمد بن أبی الحسن بن عبدالصمد التمیمی (رضی الله عنه)، أخبرنا الشیخ الفقیه العالم زین الدین والدی، أخبرنا الشیخ الفقیه العالم الولد ابوالحسن علی بن عبدالصمد بن محمد التمیمی، أخبرنا السید الجلیل العالم ابوالبرکات علی بن الحسین العلوی الجوری (نور الله ضریحه) والشیخ ابوبکر محمد ابن أحمد بن علی (رحمه الله)، قالا: حدثنا الشیخ الفقیه ابوجعفر محمد بن علی بن الحسین بن موسی بن بابویه القمی (رضی الله عنه) يوم الجمعة لاثنتی عشرة لیلة بقیة من رجب سنة سبع وستین وثلاثمائة...» (ابن بابویه، امالی، چاپ مؤسسه البعثة، ص ۴۹)

۴. ثعالبی، یتیمه الدهر، ج ۴، ص ۱۸۴-۱۸۵.

۵. همان، ج ۵، ص ۱۸۱-۱۸۴.

بها من سائر البلدان» مجدداً با تفصیل بیشتری از وی یاد می‌کند و می‌نویسد:

السَّيِّدُ ابوالبركاتِ عَلِيُّ بنِ الحُسَيْنِ العَلَوِيِّ: قد تتوج كتاب اليتيمة بذكره وصباية من شعرة
ولأغنية بهذا الكتاب عن غرر له من نكت دهره وما أقول في بقیة الشرف وبحر الأذب وربيع
الكرم وغرة نيسابور وشيخ العلوية وحسنة الحسينية وأمام الشيعة بها ومن له صدر تضيق
عنه الدهناء وتفزع إليه الدهماء.^۶

دیگر معاصر ابوالبركات، ابونصر محمد بن عبد الجبار العتبی (م ۴۲۷ ق) است که اطلاعات بیشتری درباره نسب ابوالبركات ارائه می‌دهد. گزارش وی در تاریخ العتبی نشان می‌دهد که نسب ابوالبركات به جور بن حسین بن علی بن محمد دیباج فرزند بلافضل امام جعفر صادق (ع) می‌رسد و از همین رو باید وی را «جوری» خوانده باشند:

ومن أفاضل أعيان العلوية، ابوالبركاتِ عَلِيُّ بنِ الحسينِ بنِ عَلِيِّ بنِ جعفرِ بنِ محمد، وهو
الملقب بجور بن الحسين بن علي، وهو الملقب بالديباج، المدفون بجرجان، ابن جعفر بن
محمد، الصادق بن محمد الباقر بن علي زين العابدين بن الحسين بن علي بن ابي طالب
[أمير المؤمنين] رضوان الله عليهم أجمعين.^۷

عتبی پس از ذکر دو بیت در وصف نسب و نجابت ابوالبركات، به تحسین نظم و شعر عربی وی می‌پردازد و نمونه‌ای از نثر او را نیز نقل می‌کند:

قد جمع الله له بين ديابجتي النظم والنثر، فنشره منشور الرياض جادتها السحاب، ونظمه
منظوم العقود زانتها النحور والترائب، فمن نشره فصل له: «أحب أن تكون مكاتبتي للأمير
أنفالم ترتع، وبكرالم تفترع، وسائبة لا تركب ولا تحلب، فلا أشوبها بأرب، ولأنتسب إليها
بسبب، فعل من لا يشين ولاءه طمع، ولا يشوب دعواه عنت ولا طبع، على أن الاضطرار
يغبرفي وجه الاختيار، والعدر فيه مقبول عند ذوى الأخطار والأحرار، وفلان يمسنى بحق
الجوار، ولقد نشر جرائد شكره، وأظهر بحسن النشر خبايا بزه، فمألاً الأرض ثناء، والسماء
دعاء. وعادة الأمير أن يحيى الأمال، ويسترق الأحرار، فليجعل متكرماً هذا الأمل محظوظاً،
ولا يجعله محظوظاً».^۸

اشاره عتبی به نسب ابوالبركات مسئله گوناگونی و تعدد شهرت ابوالبركات در کتب متأخر را حل می‌کند. به جز لقب یا شهرت «الحسینی» که او خود در وقف نامه قرآنی اش در سال ۴۲۱ نوشته است، مهم‌ترین شهرت او را باید «الجوری» دانست. دو حرف «جیم» و «راء» در «الجوری» سبب تصحیف

۶. برای نمونه‌هایی از اشعار ابوالبركات به نقل از ثعالبی رک به: یتیمه الدهر، ج ۴، ص ۱۸۴-۱۸۶؛ یتیمه الدهر، ج ۵، ص ۱۸۱-

۱۸۴؛ خاص الخاص، ج ص ۲۱۴.

۷. العتبی، الیمینی فی أخبار دولة الملك یمن الدولة، ص ۴۴۳.

۸. همان، ص ۴۴۴.

مکرر این نام در منابع بعدی شده است. تنها عبدالکریم بن طاووس حلی در کتاب فرحة الغری فی تعیین قبر امیرالمؤمنین (علیه السلام) به درستی و روشنی ابوالبرکات را «الجوری بالراء غیر المعجمة» می‌خواند.^۹ دیگران اما به اشتباه وی را الجوزی (منسوب به قریه‌ای نزدیک موصل) الحلی، الخوزی (منسوب به خوزستان)، النجوری و الحویزی هم خوانده‌اند. فهرستی از انتساب‌های صحیح و نادرست به قرار زیر است:

ثعالبی در دو کتاب یتیمه الدهر (ج ۴، ص ۱۸۴ و ج ۵، ص ۱۸۱) و خاص الخاص (ص ۲۱۴) با عنوان «ابوالبرکات علی بن الحسین العلوی»، ابن فندق در تاریخ بیهقی (ص ۱۷۵-۱۷۶) با تعبیر «سید ابوالبرکات العلوی الجوری»، ابن طاووس در فرحة الغری (ص ۱۵۶) با عنوان «السید ابوالبرکات الجوری» و آقابزرگ در الذریعة (ج ۹/ص ۷۴۲) با «[ابوالبرکات] علی بن الحسین النیشابوری» از او یاد کرده‌اند که همگی عناوینی صحیح‌اند. در مقابل، قطب‌الدین راوندی (الخرائج و الجرائح، ج ۲، ص ۷۹۲-۷۹۳) با عنوان ابوالبرکات علی بن الحسین الجوزی الحسینی، شیخ حر عاملی (أهل الأمل، ج ۲، ص ۱۷۹) با عنوان «الشیخ ابوالبرکات علی بن الحسین الجوزی الحلی»، میرزا عبدالله افندی (ریاض العلماء، ج ۲، ص ۸ و ج ۳، ص ۴۲۳) با عنوان «ابوالبرکات علی بن الحسین الخوزی العلوی» یا «الحسینی الخوزی»، آیت‌الله خوئی (معجم رجال‌الحديث، ج ۱۲، ص ۴۰۶) و آیت‌الله سبحانی (موسوعة طبقات الفقهاء، ج ۵، ص ۲۵۱) با عنوان «ابوالبرکات علی بن الحسین الجوزی» از او نام برده‌اند که این اسامی همگی حاوی اشتباه و تصحیف‌اند.^{۱۰}

نسب‌شناسان قرون میانه نیز بر این انتساب «الجوری» صحه گذاشته‌اند. به گفته تیمی بکری [یا فخرالدین رازی] در کتاب الشجرة المباركة:

وینسیابور من عقب ابی عبدالله جعفر: السید الأذیب العالم الفاضل الشاعر ابوالبرکات علی بن الحسین بن علی بن جعفر بن محمد الجور، وأمه أفضسیة، وفیهم کثرة بنیسیابور.^{۱۱}

این عبارات نیز به روشنی نشان می‌دهد که ابوالبرکات در نیشابور می‌زیسته و علاوه بر علم و فضل، شهرتی در شاعری داشته است. همچنین مادر ابوالبرکات نیز از سادات افضسی، یعنی از نسل الحسن الأفضس بن علی الأطهر بن علی بن الحسین بن علی بن ابیطالب (علیهم السلام) بوده است. همچنین از سخنان ابن فندق بیهقی (م ۵۶۵ق) در لباب الأنساب دانسته می‌شود که کنیه پدر وی، یعنی حسین

۹. عبارت سید بن طاووس چنین است: «وأخبرني والدي (رضي الله عنه)، عن السيد أبي علي فخر الموسوي، عن شاذان بن جبرائيل القمي، عن الفقيه محمد بن سراهنك، عن علي بن عبد الصمد التميمي، عن والده، عن السيد أبي البركات الجوري (بالراء غير المعجمة)، (عن علي بن محمد) بن علي القمي الخراز، قال: أخبرنا محمد بن (عبد الله) بن عبد المطلب الشيباني، ... فرحة الغری فی تعیین قبر امیرالمؤمنین (علیه السلام). (ج ۱، ص ۱۵۶)

۱۰. برای اشاره به برخی از این اشتباهات رک به: افندی، ریاض العلماء، ج ۳، ص ۴۲؛ حسن الصدر، تکملة أهل الأمل، ج ۳، ص ۵۳۴-۵۳۵.

۱۱. تیمی بکری [فخرالدین رازی]، الشجرة المباركة فی الأنساب الطالبية، ص ۱۰۳.

بن جعفر، ابو عبدالله بوده و کنیه یکی از فرزندان او، یعنی محمد بن علی، ابو الحسن بوده است.^{۱۲}

مشایخ و شاگردان

عدم ورود نام ابو البرکات علی بن الحسین الحسینی در کتب رجالی قدیم سبب کم اطلاعی متأخران از مشایخ و شاگردان وی شده است. با این همه از لابه لای منابع تاریخی و حدیثی اندک اطلاعاتی در این باب می توان یافت که خود نیازمند جستجوی بیشتر و تکمیل است. من در اینجا تنها به نام سه استاد و سه شاگرد وی اشاره می کنم.

شیخ صدوق

معروف ترین استاد وی ابو جعفر محمد بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه قمی معروف به شیخ صدوق (۳۰۶-۳۸۱ ق) است که امالی خود را در مشهد رضوی بر او املا کرده است. نخستین روایت در امالی صدوق چنین آغاز می شود:

أخبرني سيدنا الشيخ الجليل العالم ابو الحسن علي بن محمد بن الحسين القمي آدم الله تأييده سنة سبع وخمسائة قال أخبرنا الشيخ الفقيه ابو الحسن علي بن عبد الصمد بن محمد التميمي رحمه الله سنة أربع وسبعين وأربعمائة قال أخبرنا أبو بكر محمد بن أحمد بن علي سنة ثلاث وعشرين وأربع مائة والسيد أبو البركات علي بن الحسين الحسيني سنة ست وعشرين وأربع مائة رضي الله عنهما قال حدثنا الشيخ الفقيه ابو جعفر محمد بن علي بن الحسين بن موسي بن بابويه القمي رض يوم الجمعة لاثنتي عشرة ليلة بقيت من رجب من سنة سبع وستين وثلاث مائة قال حدثنا ...^{۱۳}

عبدالله افندی (م ۱۱۳۰ ق) در شرح حال کوتاه خود راجع به ابو البرکات اظهار می دارد که در سند برخی از نسخه های کهن از کتاب عیون اخبار الرضا (تألیف شیخ صدوق) نیز عبارتی آمده است که نشان می دهد ابو الحسن علی بن عبد الصمد التمیمی کتاب را از ابو البرکات الخوزی [صحیح: الجوری] و او از شیخ صدوق روایت کرده است. با این همه ذکر سال ۵۴۱ برای زمان روایت تمیمی چه بسا از اشتباهات احتمالی نسخه باشد؛ چرا که وی بنا بر سند پیشین، امالی صدوق را در سال ۴۷۴ روایت کرده است.

و فی أوائل اسناد عیون أخبار الرضا علی ما فی بعض النسخ العتیقة هكذا قال: حدثني الشيخ الفقيه العالم ابو الحسن علي بن عبد الصمد التميمي (رض) عنه في داره بنيسابور في شهر سنة احدى وأربعين وخمسائة، قال حدثني السيد الامام الزاهد ابو البركات

۱۲. «ومن أقر بهم الرئيس الإمام ابو الحسن محمد بن الرئيس ابی البرکات علی بن ابی عبدالله الحسین بن جعفر بن محمد جور وکان ابو البرکات مذکوراً مشهوراً». ابن فندق، لباب الألساب و الألقاب و الأعقاب، ص ۶۵۵.

۱۳. ابن بابویه، امالی، ص ۱.

الخوزی (رض)، قال حدثني الشيخ الامام الأوحّد ابو جعفر محمد بن علي بن الحسين بن موسى بن بابويه الفقيه القمي مصنف هذا الكتاب (رض).^{۱۴}

خزاز قمي

ديگر استاد ابوالبركات كه تقريباً هم روزگار با وي است، الشيخ ابوالقاسم علي بن محمد بن علي الخزاز الرازي القمي معروف به خزاز قمي (محدود ۵۴۰هـ) مؤلف كفاية الاثر است. اين نسبت را از سند روايتي درمي يابيم كه ابن طاووس نقل مي كند:

وأخبرني والدي (رضي الله عنه) عن السيد أبي علي فخار الموسوي، عن شاذان بن جبرائيل القمي، عن الفقيه محمد بن سراهنك، عن علي بن عبد الصمد التميمي، عن والده، عن السيد أبي البركات الجوري (بالراء غير المعجمة)، عن علي بن محمد بن علي القمي الخزاز، قال ...^{۱۵}

از آنجا كه خزاز رازي قمي ساكن قم بوده و در رى درگذشته است، به درستي نمي دانيم كه ابوالبركات جوري حسيني در كجا از وي سماع حديث كرده است.

ابوالعباس ميكالي

سومين استاد ابوالبركات، ابوالعباس اسماعيل بن علي بن عبدالله بن محمد بن ميكال ميكالي (۳۶۲ق) است. به نوشته شهاري در كتاب طبقات الزيدية الكبرى ابوالعباس ميكالي دعای استفتاح يا ام داود را از ابويعلی حمزة بن محمد علوي (م ۲۸۷ق) روايت كرده و افراي ديگر از جمله ابواسحاق ابراهيم طرماحي، ابوالبركات علي بن حسين علوي و ابومعاذ احمد بن علي ميكالي اين دعا را از او روايت كرده اند.

إسماعيل بن علي بن عبدالله بن محمد بن ميكال الميكالي، ابوالعباس، الشيخ الجليل؛ قال: أخبرنا بدعاء الاستفتاح وصلاة أم داود ابويعلی حمزة بن محمد العلوي. وعنه: ابواسحاق الطرماحي، و ابوالبركات علي بن الحسين العلوي، و ابومعاذ أحمد بن علي الميكالي.^{۱۶}

از آنجا كه ابوالعباس ميكالي در ۳۶۲ هجري در نيشابور درگذشته است، چنانچه ابوالبركات در اواخر عمر ابوالعباس ميكالي از او سماع كرده باشد، در اين صورت زمان تقريبي تولد ابوالبركات را بايد قمي زودتر از سال ۳۴۵ دانست.

۱۴. افندي، تعليقة أمل الأمل، ص ۱۹۰. همان، رياض العلماء، ج ۳، ص ۴۲۳.

۱۵. ابن طاووس، فرحة الغري في تعيين قبرايميرالمؤمنين (عليه السلام)، ج ۱، ص ۱۵۶.

۱۶. الشهاري، ابراهيم بن القاسم بن الامام المؤيد بالله، طبقات الزيدية الكبرى، ج ۱، ص ۲۵۰-۲۵۱.

ابوالحسن تمیمی نيسابوری

در میان شاگردان ابوالبرکات نخست باید از ابوالحسن علی بن عبدالصمد بن محمد التمیمی یاد کنیم که بنا بر سند آغازین کتاب امالی وی در سال ۴۲۶ هجری امالی شیخ صدوق را از ابوالبرکات سماع کرده است. چنان که پیش تر آوردیم، ابوالبرکات علی بن الحسین الحسینی در ۱۸ رجب سال ۳۶۷ هجری این کتاب را در مشهد از شیخ صدوق سماع کرده و قریب به پنجاه سال بعد در سال ۴۲۶ هجری آن را بر ابوالحسن علی بن عبدالصمد بن محمد التمیمی روایت کرده است. شاگرد ابوالبرکات، یعنی علی بن عبدالصمد التمیمی یا همان ابوالحسن نيسابوری سبزواری (زنده در ۴۷۴ق) بعدها شاگرد شیخ طوسی نیز بوده است. گفتنی است روایت علی بن عبدالصمد التمیمی از ابوالبرکات علی بن الحسین الحسینی، از شیخ صدوق در منابع متعدد دیگری از جمله در آثار قطب الدین راوندی نیز ذکر شده است.^{۱۷}

حاکم حسکانی

دیگر شاگرد مهم ابوالبرکات، عبیدالله بن عبدالله بن احمد بن محمد بن احمد بن حسکان القرشی العامری النيسابوری معروف به حاکم حسکانی (متوفای بعد از ۴۷۰ق) است. از سندی که ابراهیم بن القاسم بن الامام المؤید بالله معروف به شهاری در کتاب طبقات الزیدية الکبری نقل می‌کند، معلوم می‌شود که حاکم حسکانی «مجموع الامام زید بن علی» را از طرق و افراد مختلفی سماع و دریافت کرده است. یکی از این افراد ابوالبرکات علی بن الحسین الجوری است که حاکم حسکانی می‌گوید یک بار ابوالبرکات آن را در خانه اش در «باب معمر» نیشابور بر من خواند و بار دیگر من براو قرائت کردم و او در اصل کتاب نگریست:

أخبرني بـ«مجموع الإمام زيد بن علي» أبو سعد عبد الرحمن بن الحسن بن علي النيسابوري، بقراءتي عليه من أصله وهو يسمع، أن أبا المفضل محمد بن عبد الله بن محمد بن عبد المطلب الشيباني أخبرهم بالكوفة، وقال في دعاء الاستفتاح المعروف بدعاء (أم داود)، قال: قرأ عليّ الحاکم ابی طاهر محمد بن أحمد بن محمد الحنفي الفقيه المعروف بابن ماتى (رحمه الله) [في داره] سنة إحدى وأربعين وأربعمائة وأنا أسمع قال: حدثنا ابويعلى

۱۷. مثلاً قطب راوندی (م ۵۷۳ق) در قصص الانبياء (در موارد مکرر) می‌نویسد: «أخبرنا الشيخ ابوالمحاسن مسعود بن علي بن محمد الضوايبي، عن علي بن عبدالصمد التميمي، عن السيد ابی البرکات علی بن الحسین الحسینی، عن ابن بابويه، عن أبيه، ...». نمونه دیگر سند روایاتی است که نشان می‌دهد دو فرزند علی بن عبدالصمد التمیمی در شمار مشایخ قطب راوندی بوده‌اند: «أخبرنا جماعة منهم الإخوان الشيخ محمد وعلى ابنا علی بن عبدالصمد، عن أبيهما، عن السيد ابی البرکات علی بن الحسین الحسینی، عن الشيخ ابی جعفر ابن بابويه، ...»؛ «رَوَى عَنْ جَمَاعَةٍ مِنْهُمْ مُحَمَّدٌ وَعَلِيُّ ابْنَا عَلِيَّ بْنِ عَبْدِ الصَّمَدِ التَّمِيمِيِّ عَنْ أَبِيهِمَا عَنِ السَّيِّدِ أَبِي الْبَرَكَاتِ عَنِ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ الْجَوْزِيِّ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ (الخرائج، ج ۳، ص ۱۰۶۲-۱۰۶۳)؛ «فإن الشيخ علي بن مُحَمَّد بن عبدالصمد التميمي أخبرنا عن أبيه عن السيد أبي البركات علي بن الحسين الجوزي الحسيني حدثنا الشيخ أبو جعفر بن بابويه عن أبيه ...». (الخرائج، ج ۲، ص ۷۹۲-۷۹۳)

العلوی، وقال أيضا وقرأ علينا السيد العالم ابوالبركات علي بن الحسين العلوي بلفظه في داره باب معمر من أصله، ثم قرأته عليه بلفظي ثانياً وهو ينظر في أصله».^{۱۸}

ذکر این نکته جا دارد که در این دوره، روایت و سماع آثار حدیثی و فقهی منسوب به زید بن علی امری عادی در میان ادیبان و محدثان نیشابور به شمار می‌رود و لزوماً بر اتخاذ مذهب زیدی از سوی حاکم حسکانی یا ابوالبرکات حسینی دلالت ندارد. در این دوره اغلب آثار مهم حدیثی فریقین و نیز آثار مهم منسوب به زید بن علی در خراسان بزرگ در میان عالمان شیعه و سنی قرائت و سماع شده است.

ابوالفضل بیهقی

ابوالفضل محمد بن حسین بیهقی (۳۷۰-۴۵۶ ق) مورخ و دیوان‌نویس بزرگ دربار غزنوی را نمی‌توان از شاگردان ابوالبرکات قلمداد کرد. من نام او را در اینجا تنها بر پایه گزارشی که ابن فندق بیهقی (م ۵۶۵ ق) آورده است ذکر می‌کنم. گزارش ابن فندق نشان می‌دهد که میان ابوالبرکات حسینی و ابوالفضل بیهقی رابطه دوستی خاصی برقرار بوده است. وقتی در زمستان سال ۴۰۰ قمری نزدیک به ۷۰ برف سنگین در نیشابور و اطراف آن بارید و تا یک سال بعد سبب قحطی شد، ابوالبرکات از نیشابور در نامه‌ای به بیهقی در غزنین بیتی را بدین مضمون سروده است: مالیات ما به سمت شما اهل غزنین روانه است و برف‌های شما در نیشابور می‌بارد. این تقسیمی ناعادلانه است.

و خواجه ابوالفضل گوید: در سنه اربعمائه شست و هفت نوبت برف افتاد. آنگاه سید ابوالبرکات العلوی الجوری بمن نامه نوشت؛ این دو بیت اندر آنجا:

«هنيئاً لكم يا أهل غزنة قسمةً خصصتم بها فخراً و نلتم بها عزاً
دراهمنا تجبى إليكم و ثلجكم يرد إلينا هذه قسمة ضيزى»^{۱۹}

و آن قحط که در سنه احدی و اربعمائه افتاد، در نیشابور از این سبب بود که غله را آفت رسید از سرما، و این قحط در خراسان و عراق عام بود و در نیشابور و نواحی آن سخت‌تر، آنچه به حساب آمد که در نیشابور هلاک شده بود از خلائق صد و هفت هزار و کسری خلق بود، چنانکه ابوالنصر العتبی در کتاب یمینی بیارد، گوید جمله گورها باز کردند و استخوان‌های دیرینه مردگان بکار بردند و به جایی رسید حال که مادران و پدران فرزندان را بخوردند و امام ابوسعید خرگوشی در تاریخ خویش اثبات کند که هر روز از محله وی زیادت

۱۸. الشهاری، ابراهیم بن القاسم بن الامام المؤید بالله، طبقات الزیدية الكبرى، ج ۲، ص ۸۲.

۱۹. ابن دو بیت را پیش تر غالبی نیز در یتیمه الدهر (ج ۵، ص ۱۸۲) با اندکی اختلاف ذکر کرده است، اما نقل ابن فندق دقیق‌تر می‌نماید.

از چهارصد مرده به گورستان نقل افتادی.^{۲۰}

شعر و نثر ابوالبرکات

یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های ابوالبرکات در سخن معاصران وی و نیز متأخران قریحه و ذوق ادبی در نظم و نثر عربی و فارسی بوده است. از سایر آثار ادبی و علمی او تقریباً چیزی نمی‌دانیم، اما آقابزرگ طهرانی از دیوان او با عنوان دیوان علی بن الحسین النیشابوری او شعره یاد می‌کند؛ گویا آنکه اطلاعی از نسخه آن نمی‌دهد.^{۲۱} ثعالبی، عتبی، تیمی بکری، قاضی عزیزالدین مروزی ازوارقانی، ابن فندق بیهقی، ابن عنبه و اغلب متأخران به این ویژگی او اشاره کرده و آن را بسیار برجسته خوانده‌اند. بیان بعضی از اقوال ایشان در این مقام مناسب می‌نماید. ثعالبی می‌گوید:

وَيَقُولُ شعراً صادراً عن طبع شريف وفكر لطيف.^{۲۲}

عتبی می‌نویسد:

قد جمع الله له بين ديباجتي النظم والنثر، فنثره منشور الرياض جادتها السحائب، ونظمه منظوم العقود زانتها النحور والترائب.^{۲۳}

تیمی بکری از او با عنوان «السيد الأديب العالم الفاضل الشاعر ابوالبركات علي بن الحسين»^{۲۴} یاد می‌کند. قاضی عزیزالدین مروزی ازوارقانی تنها دو وصف «الشاعر الأديب»^{۲۵} را برای وی به کار می‌برد و بعدها صنعانی چنین می‌افزاید:

فاضل أيد البلاغة تأييد جده و كان كالسيف لا يأوي الحكم إلى غير حده، في شعره من كنى بأبيه و الكمال صفته برغم ابن النبيه.^{۲۶}

دو هم عصر ابوالبرکات، یعنی ثعالبی و عتبی بیشترین نظم و نثر ادبی را نقل کرده‌اند. عتبی بیشتر از نثر فخیم ابوالبرکات ذکر می‌کند و ثعالبی نمونه‌های بیشتری از نظم او را می‌آورد. نمونه‌ای از نثر عربی ابوالبرکات را پیش‌تر آوردیم. در این بخش به ذکر چند بیت از اشعار عربی وی بسنده می‌کنیم.

مدامعی تهتك أستاری   تعلن بين الناس أسراری
أنكرت ما بي غير أن البكا   قرر بالإقرار إقراری

۲۰. ابن فندق، تاریخ بیهق، ص ۱۷۵-۱۷۶.

۲۱. «دیوان علی بن الحسین النیشابوری او شعره، وهو السيد الشريف ابوالبركات علي بن الحسين بن جعفر بن محمد المنتهي الى محمد الديباج بن الامام الصادق». (آقابزرگ طهرانی، الذریعة، ج ۹، ص ۷۴۲)

۲۲. الثعالبی، بیتمة الدهر، ج ۴، ص ۱۸۴-۱۸۵.

۲۳. العتبی، الیمنی، ص ۴۴۴؛ نیز رک به: ابن عنبه، عمدة الانساب، ص ۲۴۸-۲۴۹.

۲۴. محمّد بن عمر بن الحسن بن الحسين التیمی البکری [فخرالدین الرازی]، الشجرة المباركة في الأنساب الطالبيية، ص ۱۰۳.

۲۵. قاضی عزیزالدین مروزی ازوارقانی، الفخری فی أنساب الطالبیین، ص ۳۹.

۲۶. صنعانی، نسمة السخر بذكر من تشيع و شعره، ج ۲، ص ۳۶۵.

***

أَحْبَبْتُ خَشْفَالَيْسَ فِي مِثْلِهِ   تَحْمِلُ الْعَارَ مِنَ الْعَارِ

***

كَأَنَّمَا إِبْرَيْقِنَا   طَائِرٌ يَحْمِلُ يَاقُوتَا بِمَنْقَارِ

***

كَأَنَّ رِيحَ الرِّوْضِ لَمَّا أَتَتْ   فَتَتْ عَلَيْنَا مَسْكَ عِطَارِ

***

وَأَعْيَدُ سِحَارَ بِالْحَاظِ عَيْنِهِ   حَكَى لِي تَنْبِيْهِ مِنَ الْبَانِ أَمْلُودَا

***

سَلَخْتُ بِذِكْرِهِ عَنِ الصُّبْحِ لَيْلَةً   أَنْادِمُهُ وَالْكَأْسَ وَالنَّايَ وَالْعُودَا

***

تَرَى أَنْجَمَ الْجُوزَاءِ وَالنَّجْمِ فَوْقَهَا   كَبَاسِطٍ كَفِيهِ لِيَقْطِفَ عُنُقُودَا

***

مَكْذِبُ الظَّنِّ نَاقِصُ الأَمَلِ   يَقْطُرُ مِنْ خَدِّهِ دَمُ الخَجَلِ

يَكَادُ يَنْفِضُ فَصَّ وَجْهَتِهِ   إِذَا عَلَاةُ الْحَيَاءِ لِلْقَبْلِ

***

يَا عَصِيَّةَ الأَنْرَاكِ أَوْلَادِكُمْ   مِنْ يُوسُفَ الحَسَنِ وَبَلْقِيْسَ

أَلْحَظْكُمْ تَحِيَّيَ وَتَرْدَى الوَرَى   وَحَسَنَكُمْ فَتْنَةَ إِبْلِيسَ

لَا تَقْرُبُوا مِنِّي فَفِي قَرْبِكُمْ   هَلَكَ دِينَ المَرْءِ وَالكَيْسَ

***

وَكَأَبَى رَكِبْتَ لِلصَّيْدِ رِيحًا   لَا يُبَالِي بِحَزْنِهَا وَالسَّهولِ

أدهم اللّون مثل لیل بهیم   ذی صباح من غرّة وحجول
فَهْوِيطوی البّسیط کالبسط طیا   بیّدی طالب ورجلی عجول

***

الشّیخ ینجزو عدداً منه قد سبقا   ولّیس الغصن من إفضاله الورقا
إنی غریق ببحر المطل منتظر   حالاً تکشف عنی الموج والغرقا^{۲۷}

روشن است که ثعالبی به سبب دل‌بستگی شدید به زبان و ادب عربی از ابیات فارسی وی چیزی نقل نمی‌کند، اما یک بیت باقی‌مانده از او در دو نسخه از قرآن‌های وقف‌شده‌اش بر حرم رضوی نشان از تسلط او بر نظم فارسی نیز دارد.^{۲۸} اکنون تنها یک بیت فارسی از او می‌شناسیم که به خط خودش در کنار وقف‌نامه جزوه‌های قرآنی‌اش بر حرم رضوی، به جا مانده است. (تصویرش ۱۵)

ای هر کی بدزده این کُراسه   ایردُش بدهد مرگ بتاسه

این دو نسخه باقی‌مانده از دست‌نویس فارسی ابوالبرکات را که حاوی این بیت به خط خود اویند، باید قدیمی‌ترین دست‌نوشته از شعر فارسی بدانیم که از سال ۴۲۱ قمری بر جای مانده‌اند.

فرزندان و اعقاب

معاصران ابوالبرکات از فرزندان وی سخنی نگفته‌اند. یکی دو قرن بعد تیمی بکری (قرن ششم) و قاضی عزیزالدین مروزی ازوارقانی (متولد ۵۷۲ق) اظهار داشته‌اند که فرزندان و اعقاب ابوالبرکات در نیشابور فراوان‌اند.^{۲۹} تنها فرد قطعی از فرزندان وی را باید ابوالحسن محمد بن علی بن الحسین بدانیم که ابن فندق در لباب الانساب از او با نام «السید الامام» یاد می‌کند:

ومن أقاربهم رئیس الإمام ابوالحسن محمد بن رئیس ابی البرکات علی بن ابی عبدالله الحسین بن جعفر بن محمد جور وکان ابوالبرکات مذکوراً مشهوراً.^{۳۰}

ابن فندق همچنین از یکی دیگر از اقارب ابوالبرکات علی بن الحسین الحسینی با عنوان «ابوالبرکات محمد بن الحسین» یاد می‌کند که نسب او نیز به جعفر بن محمد جور می‌رسد:

۲۷. ثعالبی، یتیمه الدهر، ج ۴، ص ۱۸۴-۱۸۶؛ برای نمونه‌هایی بیشتر از اشعار ابوالبرکات رک به: یتیمه الدهر، ج ۵، ص ۱۸۱-۱۸۴؛ خاص الخاص، ص ۲۱۴.

۲۸. کتابخانه آستان قدس رضوی، قرآن ش ۱۵۰۱؛ جزوه قرآنی ش ۳۳۲۹ (تصویرش ۱۵).

۲۹. منهم: السید ابوالبرکات الشاعرا الادیب بنیساپور علی بن الحسین بن علی بن جعفر بن محمد الجور و له عقب و اخوه أعقبوا» (مروزی ازوارقانی، الفخری فی أنساب الطالبیین، ص ۳۹). «و بنیساپور من عقب ابی عبدالله جعفر: السید الادیب العالم الفاضل الشاعرا ابوالبرکات علی بن الحسین بن علی بن جعفر بن محمد الجور، وأمه أفضسیة، وفیهم کثرة بنیساپورا». (التیمی البکری [فخرالدین الرازی]، الشجرة المبارکة فی الأنساب الطالبیة، ص ۱۰۳)

۳۰. ابن فندق، لباب الانساب و الاقارب و الأعقاب، ص ۶۵۵.

ابوالبرکات محمد بن الحسین بن السید الإمام ابی عبدالله علی بن السید الإمام ابی البرکات محمد بن الحسین بن ابی الحسن علی بن محمد بن جعفر بن محمد جور بن الحسین بن علی الحارث بن محمد الدیباج بن جعفر بن محمد الصادق رضی الله عنهما.

این نسب نشان می‌دهد که وی از اعقاب و فرزندان ابوالبرکات حسینی نیست، اما جد مشترک داشته‌اند. به گفته ابن فندق بیهقی ابوالبرکات محمد در سال ۵۲۵ هجری در نیشابور درگذشته و قبر او در «سکه الکرماتین» است.^{۳۱}

در این میان، داده‌های متأخر سیدعلیخان مدنی (م ۱۱۲۰ق) در الدرجات الریعة را باید مخدوش و نادرست بدانیم. وی پس از ذکر بخش‌هایی از نظم و نثر ابوالبرکات به نقل از کتاب عتبی (م ۴۲۷ق) می‌افزاید:

ابوالبرکات در زمان سلطان محمود غزنوی (۳۶۱-۴۲۱ق) ساکن نیشابور بود. فرزند او حسین در عهد خلافت مهتدی عباسی به بغداد رفت و خلافة المعتمد بالله را نیز درک کرد؛ در بغداد وفات یافت و قبرش همان‌جا شناخته شده است. فرزند او جعفر بن الحسین بن علی مدتی پس از پدر در بغداد ماند و سپس راهی دیار فارس شد و در شهر همدان سکنی گزید و همان‌جا صاحب فرزند شد. فرزند او الحسین بن جعفر بن الحسین بن علی مدتی پس از درگذشت پدر در همدان ماند. سپس به قزوین رفت و در آنجا ماندگار شد. او عمری دراز کرد و در ۱۰۵ سالگی وفات یافت.^{۳۲}

منبع این اطلاعات به درستی روشن نیست؛ نه نام این فرزندان و اعقاب ابوالبرکات و محل سکونت ایشان می‌تواند دقیق باشد و نه معاصرت ایشان با دو خلیفه عباسی (المهتدی و المعتمد) صحیح می‌نماید؛ چه المهتدی (حکومت: ۲۵۵-۲۵۶ق) و المعتمد (حکومت: ۲۵۶-۲۷۹ق) یک قرن پیش از خود ابوالبرکات علی بن الحسین درگذشته‌اند.

همچنین بیهقی در آغاز کتاب خود از ابوالبرکات الخوزی [صحیح: الجوری] در شمار «ذکر من صنف فی علم الانساب فی البلدان» یاد می‌کند.^{۳۳} از آنجا که شمار زیادی از افراد این خانواده به ابوالبرکات مشهور بوده‌اند (چنان‌که در خود همین کتاب آمده است)، نمی‌توان به درستی مراد وی از این فرد را تعیین کرد.

۳۱. همان‌جا.

۳۲. «و كان هذا السيد في زمن السلطان يعين الدولة محمود بن سبكتكين ينزل نيشابور وابنه الحسين بن علي بن الحسين ورد بغداد في خلافة المهتدي وادرك خلافة المعتمد وتوفي ببغداد في خلافة وقبره ببغداد ظاهر وابنه جعفر بن الحسين ابن علي اقام ببغداد بعد موت أبيه مدة ثم انتقل الى الجبل ووقع اختياره على همدان فاتخذها دار مقام وأولد بها وابنه الحسين بن جعفر بن الحسين بن علي اقام بهمدان بعد موت أبيه ثم أنتقل الى قزوین واتخذها دار مقام و كان من المعمرين مات وله مائة وخمس سنين رحمه الله». (سیدعلیخان مدنی، الدرجات الریعة فی طبقات الشیعة، ج ۱، ص ۵۰۲)

۳۳. ابن فندق، لباب الانساب و الالقاب و الاعقاب، ص ۱۸۵.

ابوالبرکات های دیگر

ابوالبرکات کنیه بسیاری از عالمان و ادیبان شیعه و سنی بوده است. کتب انساب و تبارشناسی سادات نشان می دهند که ابوالبرکات لقب بسیاری از سادات بوده است.^{۳۴} در اینجا من تنها به چند عالم شیعه اشاره می کنم که کنیه و اشتها آنها ممکن است سبب خلط ایشان با ابوالبرکات علی بن الحسین الحسینی شود.

الف) ابوالبرکات العلوی الافطسی، علی بن الحسن: وی اهل مدائن و ساکن همان جا بوده است. نامش در تاریخ بغداد آمده است.^{۳۵}

ب) ابوالبرکات المشهدی (۴۵۷-۵۴۱ ق): محمد بن اسماعیل بن الفضل معروف به ابوالبرکات المشهدی ساکن سناباد و طوس بوده است. نام وی در کتاب نقض^{۳۶} با عنوان «السید ابوالبرکات الحسینی بمشهد الرضا علیه و علی آباءه السلام» آمده است. یاقوت حموی او را «ابوالبرکات الحسینی العلوی»^{۳۷} و ابن عساکر او را «ابوالبرکات الحسینی المشهدی» خوانده اند.^{۳۸} منتجب الدین رازی از او با عنوان «السید ابوالبرکات محمد بن اسماعیل المشهدی»، فقیه، محدث و ثقة یاد می کند.^{۳۹} نام وی در آثار حدیثی و رجالی شیعه فراوان آمده است.

ج) السید الامام الزاهد ابوالبرکات الجوری العلوی: ابن فندق نسب وی را چنین گزارش می کند:

السید الإمام الزاهد مجدالدین ابوالبرکات العلوی هو ابوالبرکات الفضل بن علی بن الفضل بن الطاهر بن المطهر بن محمد بن عیسی بن محمد مضیبه بن جعفر بن عیسی بن علی بن الحسین الأصغر بن زین العابدین علی بن الحسین بن علی بن ابی طالب (علیهم السلام).^{۴۰}

وی ضمن تأکید بر توانایی این ابوالبرکات در نظم و نثر تازی و پارسی، نمونه هایی از شعر فارسی و عربی او را در تاریخ بیهق ذکر می کند. وی در اثر دیگر خود، لباب الانساب با تجلیل فراوان از زهد، سیادت و ادب و شاعری او نمونه هایی از شعر او را ذکر می کند که پیش تر در وشاح دمیه القصر نقل کرده بوده است.^{۴۱} ابن فندق بیهقی همچنین هنگام پرداختن به احوال السید ابی القاسم العریضی النیشابوری (السید جمال الدین ابوالقاسم علی بن محمد بن علی بن ابی ابراهیم الحسن بن علی بن

۳۴. برای نمونه: ابن فندق، لباب الانساب، جاهای متعدد.

۳۵. الخطیب البغدادی، تاریخ بغداد، ج ۱۸، ص ۲۱۳.

۳۶. عبد الجلیل رازی قزوینی، نقض، ص ۲۱۰.

۳۷. یاقوت الحموی، معجم البلدان، ج ۳، ص ۲۵۹.

۳۸. ابن عساکر، معجم الشیوخ، ج ۲، ص ۸۹۳.

۳۹. منتجب الدین الرازی، فهرست، ص ۱۰۶.

۴۰. ابن فندق، تاریخ بیهق، ص ۲۴۶.

۴۱. ابن فندق، لباب الانساب، ص ۶۵۳-۶۵۵.

جعفر بن عیسی بن محمد بن علی بن جعفر الصادق بن محمد بن علی بن الحسين بن علی بن ابی طالب (رضی الله عنهم) می نویسد:

وأم السيد ابی القاسم العریضی علویة من بنات السيد الزاهد ابی البرکات الجوزی.^{۴۲}

این سخن بدان معناست که ابوالقاسم عریضی نیشابوری (م ۵۶۲ق) نوۀ دختری السيد الزاهد مجدالدین ابوالبرکات الجوزی است.

د) ابوالبرکات هبة الله بن مُحَمَّد بن الحُسَین العلوی: به نوشته ذهبی وی از شاگرد ابوعلی رودباری است و زاهر بن طاهر الشحامی از او روایت کرده است.^{۴۳}

ه) ابوالبرکات محمد بن الحسين بن ابی عبدالله الجوزی النیشابوری (م ۵۲۵ق): او از هم تباران ابوالبرکات علی بن الحسين الحسینی است و با وی جد مشترک دارد. ابن فندق نسب او را نیز به جعفر بن محمد جور می رساند:

ابوالبرکات محمد بن الحسين بن السيد الإمام ابی عبدالله علی بن السيد الإمام ابی البرکات محمد بن الحسين بن ابی الحسن علی بن محمد بن جعفر بن محمد جور بن الحسين بن علی الحارث بن محمد الدیباج بن جعفر بن محمد الصادق (رضی الله عنهما).

به گفته ابن فندق بیهقی، ابوالبرکات محمد در سال ۵۲۵ هجری در نیشابور درگذشته و قبر او در «سکه الکرماتین» است.^{۴۴}

قرآن ابوالبرکات

در آغاز این مقال آوردیم که بخش هایی از نسخه ای سی پاره از قرآنی به خط و با وقف نامه ابوالبرکات حسینی در کتابخانه آستان قدس رضوی بر جای مانده است. ابوالبرکات تمامی اجزای این قرآن سی پاره خود را در ماه رمضان سال ۴۲۱ بر حرم رضوی وقف کرده است. در پایان تمام اجزای هجده گانه باقی مانده از قرآن نخست نام کاتب به این صورت ذکر شده است: «کتابه ابوالبرکات علی بن الحسين الحسینی»، اما کاتب نمی گوید که آن را در چه زمانی کتابت کرده است. با این همه با توجه به وقف این قرآن سی پاره کامل در رمضان سال ۴۲۱ قمری احتمال دارد وی اندکی پیش از این تاریخ، کتابت آن را به اتمام رسانده باشد.

بنا بر جستجوی من اکنون ۱۸ جزء از این قرآن در کتابخانه هست. وجود عبارت «کتابه ابوالبرکات علی بن الحسين الحسینی» بر برگ پایانی تمام آنها نشانی صریح از نام کاتب دارد و در آغاز اغلب آنها نیز

۴۲. همان، ص ۵۸۳.

۴۳. ذهبی، تاریخ الاسلام، ج ۱۰، ص ۱۳۵.

۴۴. ابن فندق، لباب الانساب والاقاب والاعقاب، ص ۶۵۵.

وقف نامه ای تقریباً یکسان به امضای ابوالبرکات در ماه رمضان سال ۴۲۱ قمری نوشته شده است. این جزوات را باید به یک قرآن سی پاره واحد متعلق دانست که در تمام آنها ویژگی های فوق مشترک و تقریباً یکسان است. این جزوات با خط کوفی متأخر و متمایل به نسخ و با اعراب گذاری کامل با روش خلیل بن احمد در اوراقی از جنس کاغذ به رنگ حنایی و به اندازه ۱۷*۱۱ سانتی متر حاوی شش سطر کتابت شده اند. از ۱۲ جزوه دیگر این قرآن اطلاعی در دست نیست که در گذر زمان چه اتفاقی برای آنها افتاده است. در کنار این هجده پاره قرآنی جزوه جداگانه ای (ش ۳۳۳۳) حاوی جزء بیستم قرآن نیز هست که در آغاز آن، وقف نامه ای کوتاه منتسب به ابوالبرکات علی بن الحسین الحسینی می یابیم.^{۴۵} همچنین در انتهای نسخه آمده است: «قرأت و صححت بحمد الله و توفيقه». خط این نسخه هیچ نشانی از آثار خط کوفی را در خود ندارد و باید آن را یکی از نمونه های کهن نسخ مخلوط با محقق دانست.^{۴۶} اندازه برگه های این نسخه کمی کوچک تر از سایر جزوات و حدوداً ۱۶*۱۰ سانتی متر است. جدول زیر تفاوت این تک جزوه قرآنی را با سایر جزوات هجده گانه ابوالبرکات نشان می دهد.

قرآن های ابوالبرکات	محتوای قرآنی	نوع خط	اندازه برگه	سطح نوشته
جزوات ۱۸ گانه	حاوی اجزای مختلف، از جمله جزء ۲۰ قرآن	کوفی متأخر	۱۷*۱۱ سم	۱۱*۶ سم
جزوه ۳۳۳۳	جزء ۲۰ قرآن	نسخ + محقق	۱۶*۱۰ سم	۱۲*۷ سم

در اینجا با توجه به یکسانی و پیوستگی جزوات هجده گانه کوفی ابوالبرکات به معرفی، بررسی و تحلیل یکپارچه این هجده پاره قرآنی می پردازیم که در اصل یک قرآن کامل را تشکیل می داده اند. از این هجده پاره یکی با شماره رده «قرآن ۱۵۰۱» در موزه آستان قدس رضوی و باقی آنها با عنوان «جزوات قرآنی» با شماره های مختلف در بخش مخطوطات کتابخانه آستان قدس نگهداری می شوند. جدول زیر نشان دهنده اجرای مختلف هجده گانه قرآن ابوالبرکات، محتوای هر یک، آغاز و انجام نسخه و تعداد برگ های هر نسخه است.

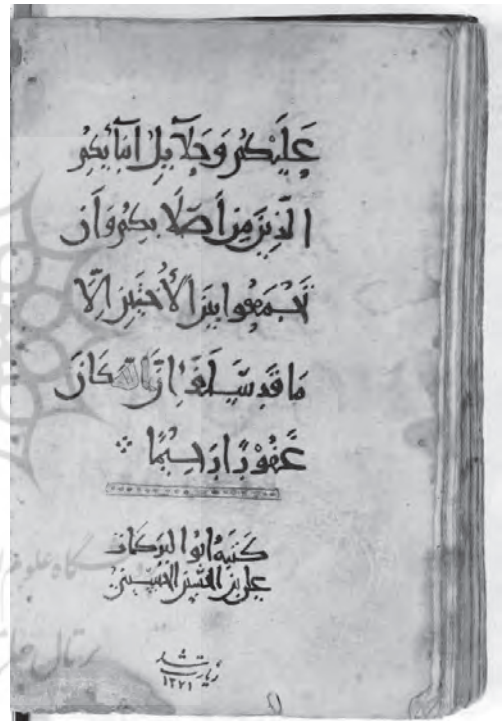
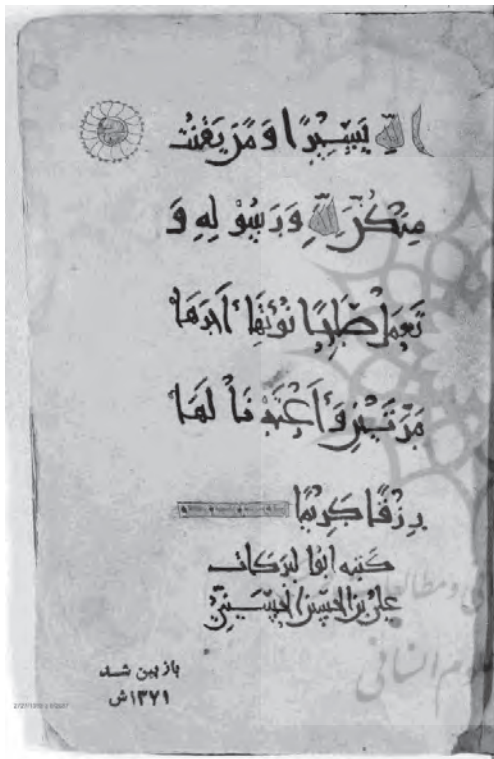
جدول مشخصات اجزای قرآنی وقف شده از سوی ابوالبرکات حسینی بر حرم رضوی

محتوای نسخه	شماره نسخه	برگ	ابتدای نسخه	انتهای نسخه
جزء ۱	جزوه ۷۰۳۵	۴۳	بسم الله الرحمن الرحيم (فاتحة ۱)	عما كانوا يعملون (بقره: ۱۴۱)

۴۵. متن این وقف نامه چنین است: «وقف مؤید و سبیل مخلص و فقه | ابوالبرکات علی بن الحسین الحسینی | علی مشهد الامام علی بن موسی الرضا | علیه السلام».

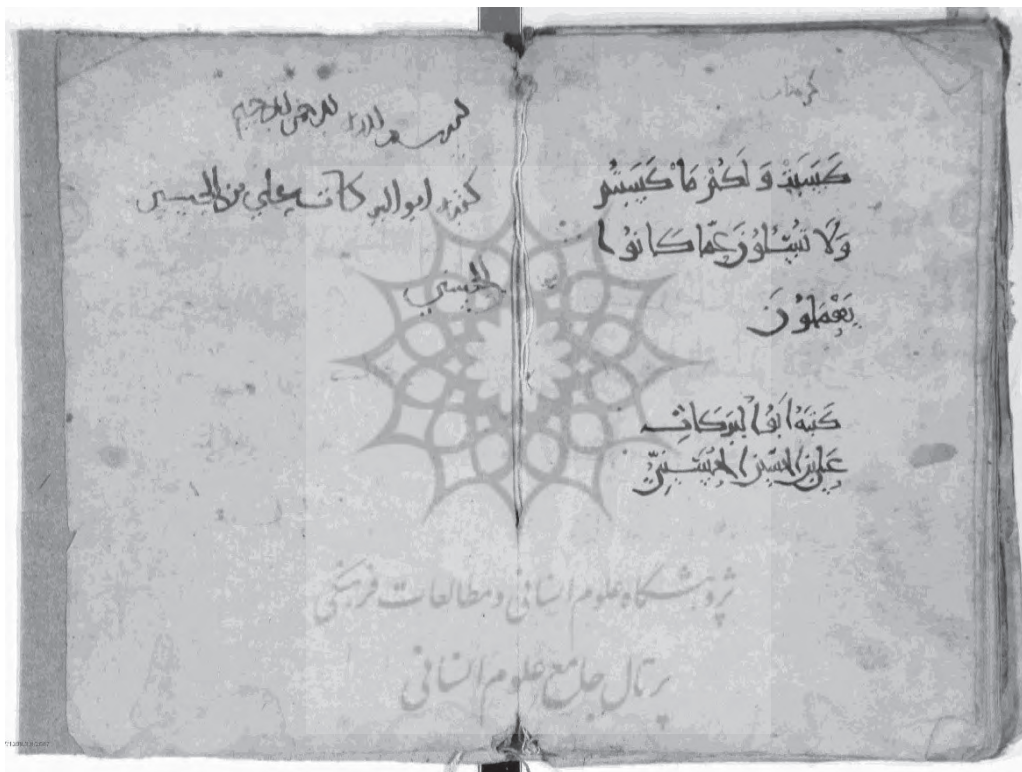
۴۶. تفاوت دستخط جزوه قرآنی ۳۳۳۳ با سایر جزوات نشان می دهد که ابوالبرکات احتمالاً بیش از یک بار قرآن هایی سی پاره را کتابت و بر حرم رضوی وقف کرده است. بنابراین از یکی از قرآن های وی هجده پاره و از دیگری یک پاره باقی مانده است.

محتوای نسخه	شماره نسخه	برگ	ابتدای نسخه	انتهای نسخه
جزء ۲	جزوه ۳۳۲۴	۵۶	سیقول السفهاء (بقره: ۱۴۲)	وانك لمن المرسلين (بقره: ۲۵۲)
جزء ۴	جزوه ۳۳۲۵	۶۲	واذ اخذ الله ميثاق (آل عمران: ۸۱)	كان غفورا رحیما (نساء: ۲۳)
جزء ۵	جزوه ۳۳۲۶	۵۹	والمحصنات من النساء (نساء: ۲۴)	وكان الله شكرا علیما (نساء: ۱۴۷)
جزء ۷	جزوه ۳۳۲۷	۶۳	واذا سمعوا ما انزل (مائده: ۸۳)	فی طغیانهم یعمهون (انعام: ۱۱۰)
جزء ۸	قرآن ۱۵۰۱	۵۴	ولواننا نزلنا الیهم (انعام: ۱۱۱)	من آمن به و تبغونها (اعراف: ۸۶)
جزء ۱۰	جزوه ۳۳۲۸	۵۶	واعلموا انما غنمتم (انفال: ۴۱)	الا یجدوا ما ینفقون (توبه: ۹۲)
جزء ۱۲	جزوه ۳۳۲۹	۶۲	بسمله الر کتاب احکمت (هود: ۱)	لایهدی کید الخائنین (یوسف: ۵۲)
جزء ۱۴	جزوه ۷	۵۴	بسمله. الر تلك آیات (حجرا)	والذین هم محسنون (اسراء: ۱۲۹)
جزء ۱۶	جزوه ۳۳۳۰	۶۴	قال الم اقل لك انك (کهف: ۷۵)	ومن اهتدی (طه: ۱۳۵)
جزء ۱۸	جزوه ۳۳۳۱	۶۱	بسمله. قد افلح المؤمنون (مؤمنون: ۱)	وكان ربك بصیرا (فرقان: ۲۰)
جزء ۲۰	جزوه ۳۳۳۲	۶۰	فتلك بیوتهم خاویة (نمل: ۵۲)	یعلم ما تصنعون (عنکبوت: ۴۵)
جزء ۲۱	جزوه ۶	۶۰	ولا تجادلوا (عنکبوت: ۴۵)	رزقا کریمیا (احزاب: ۳۱)
جزء ۲۳	جزوه ۳۳۳۴	۶۲	وما نزلنا علی قومہ (یس: ۲۸)	مثنوی للکافرین (زمر: ۳۲)
جزء ۲۴	جزوه ۳۳۳۵	۵۷	والذی جاء بالصدق (زمر: ۳۳)	بظلام للعبید (فصلت: ۴۶)
جزء ۲۷	جزوه ۳۳۳۶	۶۰	قال ما خطبکم ایها (ذاریات: ۳۱)	ذو الفضل العظیم (حدید: ۲۹)
جزء ۲۸	جزوه ۳۳۳۷	۶۰	بسمله قد سمع اله قول (مجادله: ۱)	وكانت من القانتین (تحریم: ۱۲)
جزء ۲۹	جزوه ۷۰۳۴	۲۳	قدر ثم... ثم عبس (مدثر: ۲۷)	یقاتلون فی سبیل الله (مزمل: ۲۰)
جزء ۲۰	جزوه ۳۳۳۳	۴۷	فتلك بیوتهم خاویة (نمل: ۵۲)	والله یعلم ما تصنعون (عنکبوت: ۴۵)

تصویر ۲: پایان نسخه ش ۶ با رقم ابوالبركات

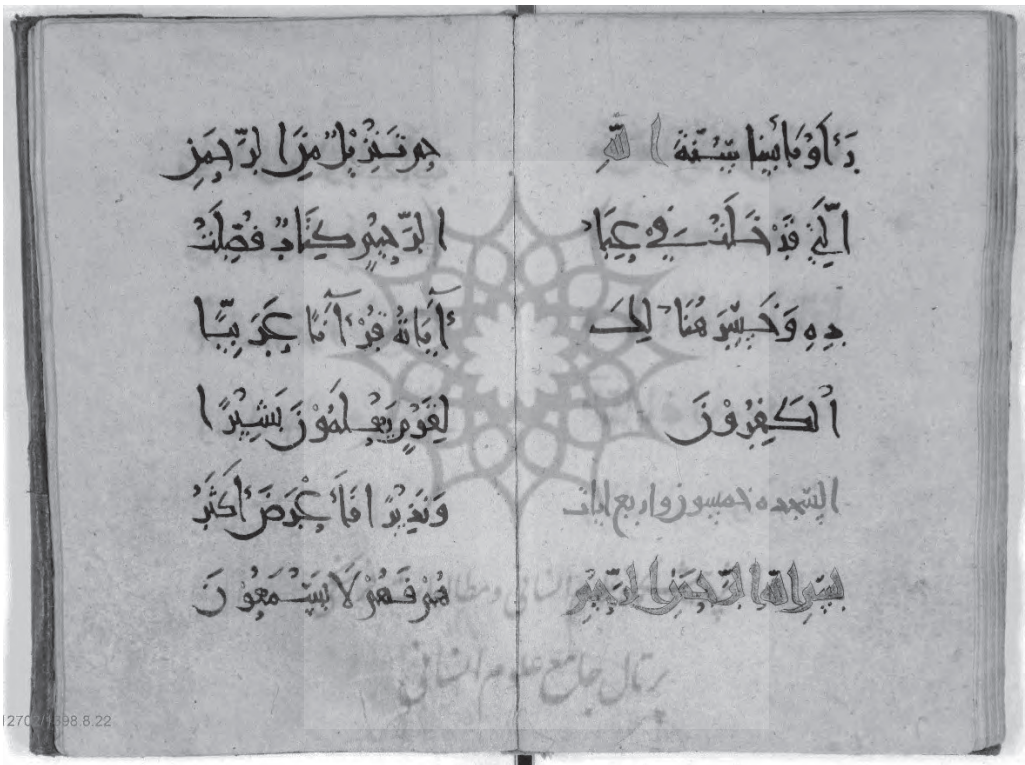
تصویر ۱: پایان نسخه ش ۳۳۲۵ با رقم ابوالبركات

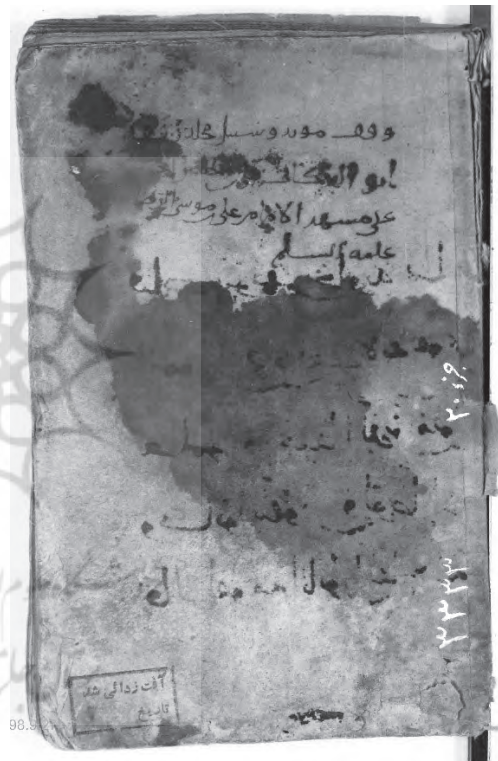
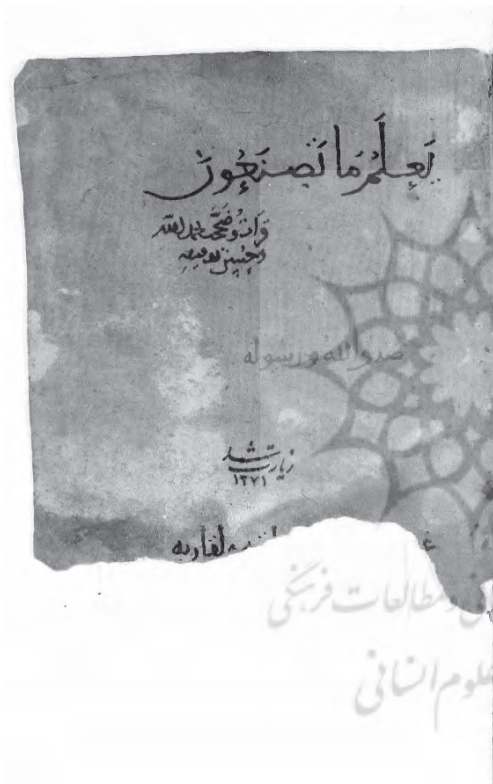
تصویر ۴: بخشی از آیات سوره مؤمنون مطابق با قرائت ابوعمرو و یعقوب در نسخه ش ۳۳۳۱

تصویر ۵: آغاز سوره فصلت در جزوه ش ۳۳۳۵ که نام سوره را مطابق سنت قدیم «السجدة» نوشته است.

تصویر ۷: پایان جزء بیستم در نسخه شماره ۳۳۳۳ با خط متفاوت

تصویر ۶: وقف نامه متفاوت در آغاز جزوه متفاوت به شماره ۳۳۳۳

وقف نامه های ابوالبرکات

در آغاز تمامی جزوات قرآنی ابوالبرکات وقف نامه ای با مضمون تقریباً یکسان کتابت شده است. متن این وقف نامه ها تفاوت هایی اندک با هم دارند که در ادامه به آنها اشاره خواهد شد، اما ویژگی مشترکشان این است که با عبارت «وقفه و سبله کاتبه ابوالبرکات» به روشنی می گویند کاتب اجزای سی گانه این قرآن، خود ابوالبرکات بوده است.^{۴۸} به جز دو مورد، دستخط تمام این وقف نامه ها عیناً همان دستخط به کاررفته در کتابت متن قرآن و نیز مشابه با دستخط کاتب در ترقیم پایانی تمام نسخه هاست.

از میان وقف نامه ها نخستین وقف نامه در جزء یکم (جزوه ش ۷۰۳۵) و جزء بیست و هشتم (جزوه ش ۳۳۳۷) با خطی متفاوت و غیرکوفی نوشته شده است.^{۴۹} دلیل این امر احتمالاً از بین رفتن برگ نخست آنها در طول زمان بوده که بعدها از سوی فردی دیگر مضمون وقف نامه با انشایی متفاوت مجدداً نوشته شده است.^{۵۰} (تصویرش ۱۱) در انتهای این دو نسخه نیز مجدداً با دستخطی متفاوت از سایر جزوات، عبارت «کاتبه ابوالبرکات علی بن الحسین الحسینی» آمده است. (تصویرش ۱۳) همچنین وقف نامه آغازین جزء بیست و نهم (جزوه ش ۷۰۳۴) همراه با برگ های آغازین نسخه از میان رفته و تجدید نشده است.

متن کامل وقف نامه ابوالبرکات در آغاز جزء های قرآنی اش چنین است:

وقف مؤید و سبیل مخلّد و وقفه و سبّله | کاتبه ابوالبرکات علی مشهد الامام ابی الحسن
علی بن موسی الرضا | علیه السلم ابتغاء لمرضات الله عزّ وجلّ و طلباً لثوابه و سلّمه |
الی علی بن حسّولة علی أن یكون فی یدیه | ولا یخرج من القبة و المسجد | و ذلك فی شهر
رمضان سنة إحدى و عشرين | و أربعماية. (وقف نامه جزوه ش ۳۳۲۴؛ تصویرش ۹)

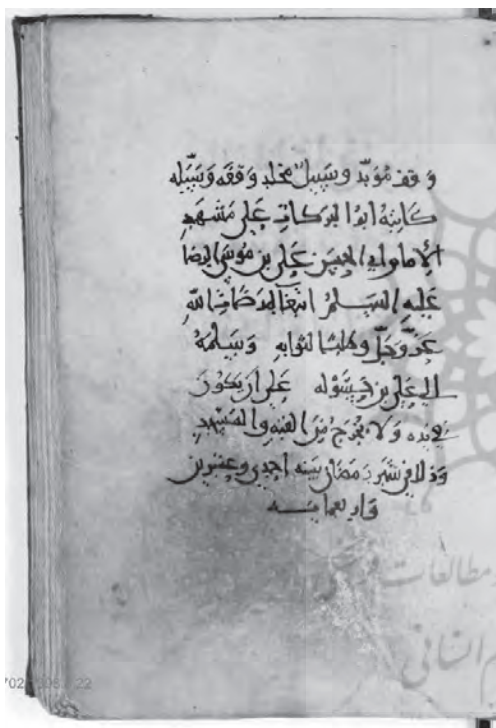
وقف مؤید و سبیل مخلّد و وقفه و سبّله | کاتبه ابوالبرکات علی مشهد الامام ابی الحسن
علی بن موسی الرضا | علیه السلم ابتغاء لمرضات الله عزّ وجلّ و طلباً لثوابه و سلّمه |
الی علی بن حسّولة علی أن یكون فی یدیه | ولا یخرج من القبة و المسجد | و ذلك فی شهر
رمضان سنة إحدى و عشرين | و أربعماية. (وقف نامه جزوه ش ۳۳۳۴؛ تصویرش ۱۰)

در تمام وقف نامه ها «لا یخرج» به رفع آمده که نشان می دهد کاتب آن را بر «أن یكون» عطف نمی کند. اندک تفاوت ها در متن وقف نامه ها چنین است: در برخی از وقف نامه ها (مثلاً در جزوه ۳۳۲۸) عبارت «ابتغاء لمرضات الله عزّ وجلّ و طلباً لثوابه» نیامده است. کلمه «مرضات» در جزوه ش ۳۳۳۱

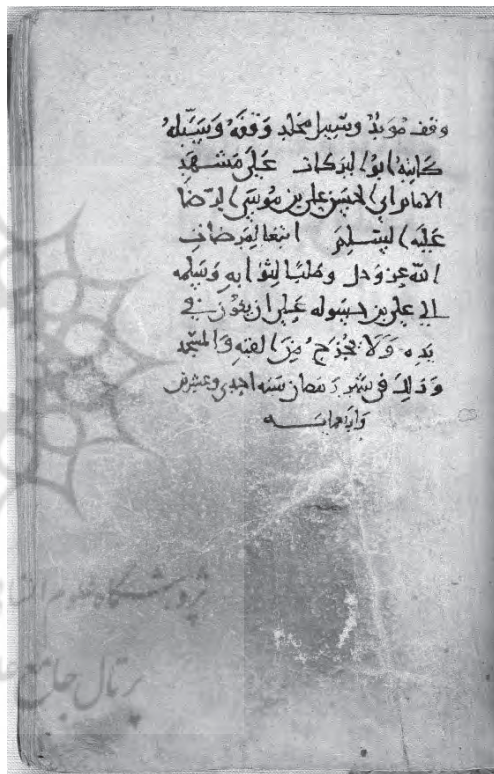
۴۸. کلمه «کاتبه» تنها در وقف نامه جزوه ش ۷ (جزوه چهاردهم قرآن) نیامده است.

۴۹. وقف نامه جزوه ش ۳۳۳۷ ظاهراً به قلم فردی به نام محمد بن محمد بن ابی القاسم با خط نسخ تجدید شده است.

۵۰. «وقف علی مشهد الامام علی بن موسی صلوات الله علیه | لا یباع ولا یوهب ولا یورث | ولا یخرج من المشهد و المسجد | فمن بدله بعد ما سمعه فانما اثمه | علی الذین یبدلونه ان الله | سمیع علیم | و الحمد لله | و صلی الله | علی رسوله محمد و آله».

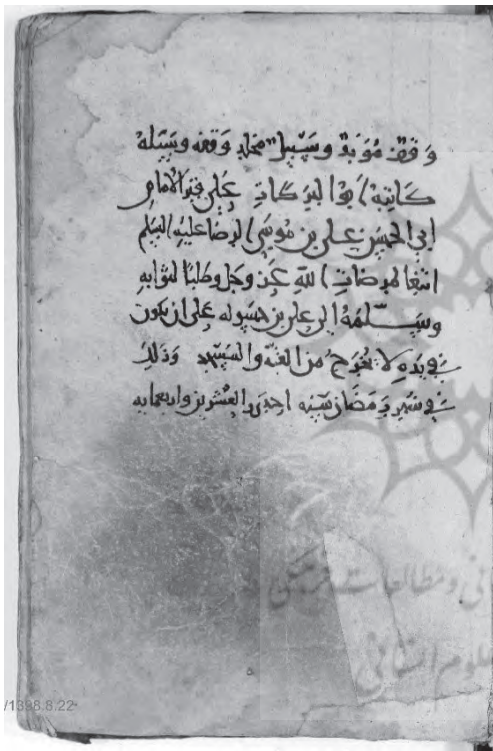

تصویر ۱۰: وقف نامه آغازین در نسخه ش ۳۳۳۴

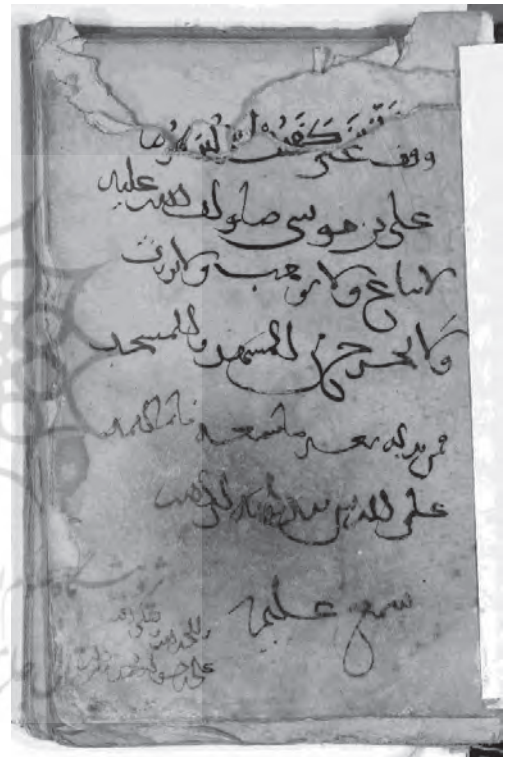

تصویر ۹: وقف نامه آغازین در نسخه ش ۳۳۳۴

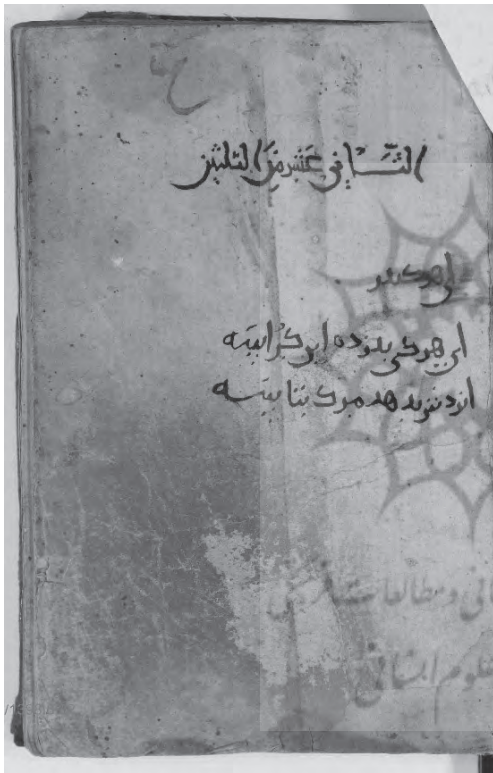
1398.8.22

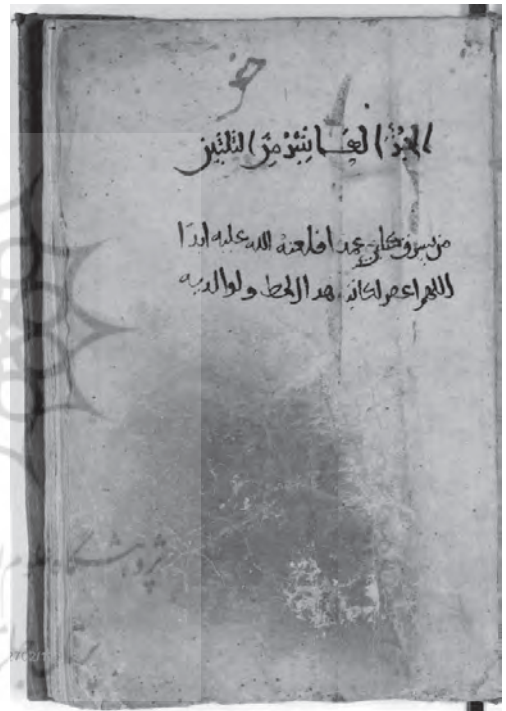
تصویر ۱۱: وقف نامه آغازین در نسخه ش ۷۰۳۵

تصویر ۱۲: وقف نامه آغازین در نسخه ش ۳۳۳۰

تصویر ۱۵: شعر فارسی کاتب در آغاز نسخه ش ۳۳۲۹

تصویر ۱۴: یادداشت کاتب در آغاز نسخه ش ۳۳۲۸

«مرضاة» نوشته شده؛ در جزوه ش ۳۳۳ به جای «مشهد الامام» «قبر الامام» آمده؛ در جزوه ش ۳۳۳۶ به جای «مخلد» «مخلدة» آمده و در جزوه های ۳۳۳ و ۳۳۳۲ به جای «عشرین» «العشرین» نوشته شده است.

علی بن حَسَوَلَة: متولی وقف

برخی از واقفان قدیم بر حرم رضوی نام فردی را در وقف نامه خود ذکر می کردند که نسخه قرآن وقف شده را به او تسلیم کرده اند. این فرد معمولاً امانتدار حرم رضوی یا از متولیان وقف در مشهدالرضا بوده است. فی المثل، ابوالفتح عبدالواحد علی بن محمد بن ایوب القاسانی در قرن پنجم هجری قرآن های وقفی خود را به السید عزیز بن محمد الحسنی سپرده است و نام او را در وقف نامه خود ذکر کرده است.^{۵۱} ابوسعید محمد بن احمد محمد بن صاعد، کاتب و واقف قرآنی دیگر بر حرم رضوی (جزوه ۴۳۳۹) تولیت حفظ آن را به «السید رئیس الزاهد منتخب السادة ابی عبدالله الحسین بن ابی القاسم الحسنی» سپرده و السیده بنت السید علی بن ابی طالب الحسنی قرآن های وقفی اش بر حرم رضوی (مثلاً جزوه ۳۵۴۷) را در سال ۵۴۳ هجری به «السید الرضا بن ابی البرکات الحسنی» تسلیم کرده است.

ابوالبرکات تمام اجزای قرآنی خود را به علی بن حَسَوَلَة سپرده است. تعبیر «علی أن یکون فی یده» نشان می دهد که این فرد متولی وقف یا متولی اشیای حرم رضوی بوده است. عجیب آنکه نام علی بن حَسَوَلَة در هیچ یک از وقف نامه های ابوالبرکات به ضم «سین» (حَسَوَلَة) ثبت نشده و در اغلب آنها با اعراب فتحه (حَسَوَلَة / حَسَوَلَة) یا بدون اعراب نوشته شده است. در متون تاریخی کهن، نام علی بن حَسَوَلَة / حَسَوَلَة را نمی یابیم، اما بعید نیست فردی که ثعالبی از او با عنوان «الأستاذ ابوالعلاء بن حَسَوَلَة» نام می برد [نام کامل: ابوالعلاء محمد بن علی بن حَسَوَلَة، معروف به الکاتب الهمدانی (م ۴۵۰ ق)] و اشعار زیادی از او نقل می کند،^{۵۲} احتمالاً فرزند همین علی بن حَسَوَلَة باشد. طبق نوشته ثعالبی چون سلطان محمود برری تسلط یافت، (سال ۴۲۰ ق) او را بسیار گرامی داشت و در مصاحبت خود به غزیه برد. پس از او سلطان مسعود نیز ابوالعلاء را بسیار گرامی داشت، به ری بازش گرداند و دیوان رسائل در آنجا را به وی سپرد.^{۵۳} باخرزی (م ۴۶۷) هم به شرح ملاقات خود با «الوزیر الصَفَیّ ابوالعلاء محمد بن علی بن حَسَوَلَة» در سال ۴۴۳ هجری در ری اشاره و نمونه هایی از اشعارش را که

۵۱. متن وقف نامه وی در جزوه ش ۴۱۲۶ کتابخانه آستان قدس چنین است: «هذا الجزء وقفه ابوالفتح عبدالواحد | علی بن محمد بن ایوب القاسانی | علی مشهد الإمام ابی الحسن | علی بن موسی الرضا علیه السلام | وقفاً مؤبداً لا یباع ولا یوهب | ولا یستعار ابتغاء مرضات الله | عز وجل | تقبل الله منه | وسلمه إلى السید عزیز بن محمد | الحسنی لیحفظه». نیز رک به: جزوات قرآنی شماره های ۱۳۹ و ۴۱۲۶ تا ۴۱۳۳ در بخش مخطوطات کتابخانه آستان قدس رضوی.

۵۲. الثعالبی، یتیمه الدهر، ج ۵، ص ۳۰، ۱۱۴، ۱۱۸، ۱۴۲ و ۲۵۳.

۵۳. الثعالبی، یتیمه الدهر، ج ۵، ص ۱۲۶. در اینجا نسخه جایی «الأستاذ ابوالعلاء مُحَمَّد بن علی بن الحُسَین صفی الحضرتین» آورده است که کلمه حسین می تواند تصحیفی از حَسَوَلَة یا حَسَوَلَة باشد.

مستقیم از او دریافت کرده در دمیه القصر نقل می‌کند.^{۵۴} گفتنی است ذکر نام «حسین بن حسوله» در وقف‌نامه قرآنی کشاورز بن املاص، مورخ ۳۲۷ قمری بر حرم رضوی (جزوه قرآنی ش ۳۰۱۴) نشان می‌دهد که خاندان حسوله احتمالاً در قرون چهارم و پنجم هجری از متولیان حرم رضوی در مشهد بوده‌اند. به جز وقف‌نامه، برخی از یادداشت‌های دیگر فارسی و عربی در آغاز و انجام نسخه‌ها دیده می‌شود. مهم‌ترینشان یک بیت شعر فارسی سروده خود ابوالبرکات حسینی است که در قرآن ش ۱۵۰۱ و جزوه ش ۳۳۲۹ نوشته شده است.^{۵۵} در آغاز جزوه ش ۳۳۲۸ کاتب با همان دستخطی که بیت فارسی را در جایی دیگر نوشته، عبارت زیر را کتابت کرده است:

من يسرق كتابي عمداً فلعنة الله عليه ابدًا | اللهم اغفر لكاتب هذا الخط ولوالديه. (تصویر ش ۱۴)

در انتهای دو جزوه ش ۳۳۳۴ و ۳۳۳۵ عبارتی فارسی (گویا متأخر از زمان کتابت) می‌یابیم: خصمش خدای و رسول هر که این کراسها از مشهد بیرون برد و قصد دزدیدن آن کند.

توصیف کلی خط

دستخط قرآن ابوالبرکات را نمی‌توان به تمامی کوفی دانست، اما در کتابت حروفی مانند «الف»، «کاف» و «میم» همچنان رسم کوفی را در خود دارد. همچنین کتابت حروف «حاء»، «جیم» و «خاء» میانی از درون مایه کوفی برخوردار است. این سبک از کوفی متأخر که آمیخته با نسخ است، از اواخر قرن سوم هجری در ایران و به‌طور خاص در خراسان بزرگ رواج داشته است و خود از اقسام کوفی مشرقی یا کوفی ایرانی به‌شمار می‌آید. یکی از نمونه‌های بسیار کهن از این دستخط که قریب به یکصد سال پیش از ابوالبرکات کتابت شده، قرآن سی‌پاره احمد بن ابی‌القاسم خیقانی است که در منطقه خراسان و در سال ۲۹۲ هجری نقط و اعجام و اصلاح شده است.^{۵۶} روشن است که تفاوت‌هایی میان رسم کلمات در قرآن خیقانی و قرآن ابوالبرکات نیز هست. برای مثال ابوالبرکات برخلاف خیقانی حرف «ع» را در وسط کلمه مانند «ها» و به صورت دو چشم در سطح افقی می‌نویسد. (تصاویر ش ۱، ۲، ۳، ۴، ۵) ابوالبرکات در تمام جزوات قرآنی خود، متن قرآن را از صفحه داخلی برگ نخست (برگ پشت) آغاز می‌کند. در واقع در روی برگ نخست همواره متن وقف‌نامه ابوالبرکات آمده است و بر پشت آن، آغاز جزء قرآن. وی بسمله آغازین سوره‌ها، تمام کلمات جلاله الله و لله، بالله (ر.ک به: تصاویر ش ۱، ۲،

۵۴. الباخری، دمیه القصر، ج ۱، ص ۴۱۱-۴۱۵. برای نقل‌های شیعی از او ر.ک به: رافعی قزوینی، التدوین فی اخبار قزوین، ج ۲، ص ۷۶ و ج ۳، ص ۴۶.

۵۵. ر.ک به: همین مقاله، شعرا ابوالبرکات.

۵۶. ر.ک به: مرتضی کریمی‌نیا، «کهن‌ترین مکتوب تاریخ‌دار فارسی: دست‌نوشته فارسی از احمد بن ابی‌القاسم خیقانی در قرن سوم»، آینه میراث، ش ۶۱ (پاییز و زمستان ۱۳۹۶)، ص ۹-۲۶.

۴ و ۵) و نیز نام‌های احمد (در سوره صف) و محمد (در ۴ جا) را با رنگ زر همراه با تحریر مشکی می‌نویسد. وی به این شیوه خود، حتی وقتی افتادگی‌های متن را با قلم ریزتر در حاشیه متن تدارک می‌کند (مثلاً در برگ ۶۰ رو، در جزوه ش ۳۳۲۵، جزء ۴) پایبند است.

متن قرآن ابوالبرکات با مرکب مشکی کتابت شده و کاتب آن را با شیوه امروزی (خلیل بن احمد) اعراب‌گذاری کامل کرده است. همچنین بنا به شیوه‌ای کهن در کتابت ایرانی، کاتب همه جا در زیر حرف «سینم سه نقطه» مثلثی می‌گذارد و در زیر حروف «دال»، «راء»، «صاد» و «طاء» یک نقطه می‌گذارد.

کاتب مکرراً در جاهای مختلف اشتباهات خود را تصحیح و افتادگی‌های متن را جبران کرده است. همین امر سبب نازیبایی برخی از صفحات قرآن شده است؛ گاه عبارت زاید را محو کرده، گاه افتادگی متن را میان سطور یا در حاشیه صفحه وارد کرده است. در جاهای زیادی یک کلمه در انتها و ابتدای دو سطر پیایی یا در انتها و ابتدای دو صفحه پیایی مکرر نوشته شده بوده که مصحح متن با خط زدن یکی از آنها متن را اصلاح کرده است؛ برای مثال عبارت «من حمأ» (حجر: ۲۸) در جزوه ش ۷ و عبارت «الإمرأته» (حجر: ۶۰) در جزوه ش ۷. همچنین اگر این اشتباه و زیاده‌نویسی با قلم زر (در خصوص کتابت اسماء جلاله) صورت گرفته باشد، کاتب آن قسمت را به صورت تزئینی زرانود در آورده است؛ برای مثال بعد از «فی سبیل الله» و قبل از «أو ادفعوا» (آل عمران: ۱۶۷) در جزء دوم (جزوه ش ۳۳۲۴) بخشی از اشتباه کاتب در میانه سطر با زر پوشانده شده است.

عَدَّ الْآيَاتِ

کاتب هیچ‌گاه علامت پایان آیات را نمی‌گذارد، اما در حاشیه برگه شمسه‌هایی را برای تعیین دسته‌های ده‌تایی آیات (یا همان تعشیر) قرار می‌دهد. (ر.ک به: تصویر ۴) این امر ممکن است از سوی تذهیب‌گری دیگر و به صورت جداگانه صورت گرفته باشد. نظام شمارش ده‌تایی (تعشیر) آیات غالباً مطابق با نظام کوفی است، اما گاه در برخی از موارد نیز با آن مطابقت نمی‌کند. برای مثال در جزء ۲۷ قرآن کریم، «رهمین» (طور: ۲۱) را به عنوان پایان آیه ۲۰ تعشیر کرده است؛ «المتربصین» (طور: ۳۱) را پایان آیه ۳۰ دانسته؛ «یکتبون» (طور: ۴۱) را پایان آیه ۴۰ دانسته؛ «الحسنی» (نجم: ۳۱) را پایان آیه ۳۰ تعشیر کرده؛ «الاکمام» (الرحمن: ۱۱) در تعشیر پایان آیه ۱۰ دانسته شده؛ «تکذبان» (الرحمن: ۲۱) پایان آیه ۲۰؛ «الثقلان» (الرحمن: ۳۱) را پایان آیه ۳۰؛ «الاقدام» (الرحمن: ۴۱) پایان آیه ۴۰؛ «زوجان» (الرحمن: ۵۲) پایان آیه ۵۰؛ «جنتان» (الرحمن: ۶۲) پایان آیه ۶۰؛ و «الخيام» (الرحمن: ۷۲) پایان آیه ۷۰ دانسته شده است. بدیهی است کسی که تعشیر نسخه را در حاشیه انجام داده است، هیچ‌گاه بسمله را آیه‌ای مجزا محسوب نکرده است.

همچنین در آغاز هر سوره، اطلاعی اجمالی از نام سوره و تعداد آیات آن سوره آمده است. این

سرسوره‌ها را ظاهراً فرد دیگری غیر از کاتب البته با همان دستخط و با رنگ قرمز کتابت می‌کند. در بسیاری از موارد، اطلاعات مربوط به تعداد آیات سوره، با نظام عدّ الآی کوفی و دررتبه بعدی با نظام بصری مطابقت دارد، اما در برخی از موارد این اطلاعات با هیچ یک از نظام‌های هفت‌گانه بصری، کوفی، شامی (دمشقی و حمصی) مکی، مدنی اول و مدنی دوم هماهنگ نیست. اغلب این موارد ناهماهنگی را می‌توان حاصل اشتباه کاتب یا سرسوره‌نویس دانست. جدول زیر نشان می‌دهد که سرسوره‌نویس در چه مواردی کاملاً نادرست نوشته است و در سایر موارد، شماره آیات هر سوره را مطابق با کدام یک از نظام‌های عدّ الآی نوشته است.

نام سوره	عبارت آغازین سوره	مطابق با نظام	شماره نسخه / جزوه
بقره	مائتان و ثمنون و سبع (۲۸۷)	بصری	۷۰۳۵
نساء	مائة و سبعون و ست (۱۷۶)	کوفی	۳۳۲۵
انعام	مائنه و سبعون و خمس (۱۷۵)	– (هیچ کدام)	۳۳۲۷
توبه	مائنه و عشرون و ست (۱۲۶)	– (هیچ کدام)	۳۳۲۸
هود،	مائنه و عشرون و ثلث (۱۲۳)	کوفی / حمصی	۳۳۲۹
یوسف	مائة و احدی عشرة (۱۱۱)	تمام نظام‌ها	۳۳۲۹
حجر	سبعون و اربع (۷۴)	– (هیچ کدام)	۷
نحل	مائة و اثنان و عشرون (۱۲۲)	– (هیچ کدام)	۷
مریم	سبعون و اربع (۷۴)	– (هیچ کدام)	۳۳۳۰
طه	مائة و ثلثون و خمس (۱۳۵)	– (هیچ کدام)	۳۳۳۰
مؤمنون	مائة و عشر (۱۱۰)	– (هیچ کدام)	۳۳۳۱
نور	ستون و اربع (۶۴)	کوفی / بصری / دمشقی	۳۳۳۱
فرقان	سبعون و سبع (۷۷)	تمام نظام‌ها	۳۳۳۱
قصص	ثمنون و ثمانی (۸۸)	تمام نظام‌ها	۳۳۳۲
عنکبوت	ستون و تسع (۶۹)	کوفی / بصری / دمشقی / مکی	۳۳۳۲
روم	ستون (۶۰)	کوفی / بصری / شامی / مدنی اول	۶
لقمان	ثلثون و اربع (۳۴)	کوفی / بصری / شامی	۶
سجده	ثلثون (۳۰)	همه غیر از بصری	۶
احزاب	سبعون و ثلث (۷۳)	تمام نظام‌ها	۶
صافات	مائة و ستون و آیتان (۱۶۲)	– (هیچکدام)	۳۳۳۴
ص	ثمنون و آیتان (۸۲)	– (هیچکدام)	۳۳۳۴
زمر	سبعون و آیتان (۷۲)	بصری / مکی / مدنی	۳۳۳۴

نام سوره	عبارت آغازین سوره	مطابق با نظام	شماره نسخه / جزوه
غافر (مؤمن)	ثمنون و خمس (۸۵)	کوفی	۳۳۳۵
فصلت (السجده)	خمسون و اربع (۵۴)	کوفی	۳۳۳۵
طور	اربعون و ثمانی (۴۸)	بصری	۳۳۳۶
نجم	احدی و ستون (۶۱)	بصری / دمشق / مدنی	۳۳۳۶
قمر	خمسون و خمس (۵۵)	تمام نظامها	۳۳۳۶
الرحمن	سبعون و ثمانی (۷۸)	کوفی / شامی	۳۳۳۶
واقعه	تسعون و سبع (۹۷)	بصری	۳۳۳۶
حدید	عشرون و تسع (۲۹)	کوفی / بصری	۳۳۳۶
حشر	عشرون و اربع (۲۴)	تمام نظامها	۳۳۳۷
صف	اربعه عشر (۱۴)	-(هیچ کدام)	۳۳۳۷
طلاق	احدی عشره (۱۱)	بصری	۳۳۳۷
نوح	عشرون و تسع (۲۹)	بصری / دمشق	۷۰۳۴
جن	عشرون و ثمانی (۲۸)	تمام نظامها	۷۰۳۴
قیامه	ثلثون و تسع (۳۹)	بصری / دمشق / مدنی	۷۰۳۴
انسان (سال سائل)	اربعون و اربع (۴۴)	-(هیچ کدام)	۷۰۳۴

نشانه گذاری وقف

در برخی از صفحات (برای مثل در جزء ۱۸؛ جزوه ش ۳۳۳۱) کاتب از یک دایره کوچک توخالی برای نشان دادن پایان آیات استفاده می‌کند. این علامت همچنین برای نشان دادن موضع وقف، مثلاً در «باعیینا و وحینا» (مؤمنون: ۲۷) در برگ ۸ رو نیز به کار رفته است. یک مثال دیگر «ولم یکن له شریک فی الملک» (فرقان: ۲) در برگ ۶۶ رو است. کاتب حتی در جزء بیستم (جزوه ش ۳۳۳۲) برگ ۳۱ رو این علامت را بعد از «یا لیت لنا» (قصص: ۷۹) نیز قرار داده است. به نظر می‌رسد که این گونه‌ای ابتدایی و ساده از نشان گذاری وقف و ابتداء است که ظاهراً در قدیم‌ترین نسخه‌های قرآنی در ایران به کار رفته است. این کار را معمولاً کاتب نسخه یا علامت‌گذار (که خود مقری بوده) انجام می‌داده است. مشابه این امر را در قرآن‌های دیگری نیز یافته‌ام. از جمله در قرآن شماره ۱۶ حرم علوی در نجف، قرآن شماره ۴۱۵۴ آستان قدس رضوی و قرآن شماره ۱ کتابخانه رضا در رامپور. همچنین در نسخه قرآن علی بن شاذان رازی کتابت ۳۶۱ هجری (کتابخانه دانشگاه استانبول، نسخه ش A6778 و کتابخانه چستربیتی، نسخه ش Is 1434) نیز از این علامت دایره برای معین کردن پایان آیات استفاده شده

است.^{۵۷} گفتنی است در برخی از جزوات ابوالبرکات نشانی از این علامت نمی‌یابیم. (برای مثال جزء دوم و چهارم به شماره‌های ۳۳۲۴ و ۳۳۲۵)

رسم و املاء

کاتب در نگارش قرآن خود، نه به طور کامل از رسم عثمانی تبعیت می‌کند و نه رسم املائی و قیاسی را به صورت کامل به کار می‌بندد. این امر نشان‌دهنده دوران گذار از رسم عثمانی به رسم املائی در قرآن‌های ایرانی طی قرون سوم و چهارم هجری است به گونه‌ای که در قرن پنجم هجری نمونه‌های متعددی از قرآن‌های ایرانی کتابت شده بنا بر رسم املائی را می‌توان یافت که تا سده‌های بعدی همواره رواج و تداول داشته‌اند و همزمان نیز در سایر مناطق جهان اسلام، مانند شبه‌قاره، عراق، شام و مصر به ویژه در دوران سلجوقیان و ممالیک گسترش یافته‌اند.

ابوالبرکات در برخی از موارد از رسم کاملاً املائی و قیاسی تبعیت می‌کند. برای مثال کلمه «لیل» را همواره با دو «لام» به صورت «اللیل» می‌نویسد یا حرف ندا را غالباً از اسم بعد از خود جدا می‌کند، کتاب را همواره با «الف» و «شی» را همواره بدون «الف» می‌نویسد. در کتابت «قیامة»، «آیات»، «بینات»، «جنات» و «الانهار» نیز تقریباً به صورت کامل از رسم املائی، یعنی به اثبات «الف» تبعیت می‌کند. به عکس، وی در کتابت کلماتی مانند «النبیین» همواره یک «یاء» (النبیین) می‌گذارد (مثلاً در بقره، ۶۱، جزوه ش ۷۰۳۵) و در واقع از رسم عثمانی تبعیت می‌کند. همچنین در نگارش ترکیب ما+ل به صورت جدا، مانند «فمال هولاء» (نساء: ۷۸) و «فمال الذین» (معارج: ۳۶) از رسم عثمانی تبعیت می‌کند. با این همه در اسم‌های فاعل مانند «ظالمین»، «حاکمین» و «عالمین» کاتب از روشی دوگانه تبعیت می‌کند: گاه به اثبات «الف» و گاه به حذف «الف» که موارد اثبات «الف» بیشتر است. برای نمونه کتابت اسم‌های فاعل در حالت جمع در جزء چهارم قرآن (آل عمران: آیات ۸۱-۲۰۰) به صورت زیر است:

رسم عثمانی: الفسقون، الظلمین، خلدین، الظلمون، العلمین، خلدون، للعلمین، الفسقون، خلدون، ظلمون، الکفرین، الکفرین، الظلمین. (۱۳ مورد)

رسم املائی: الشاهدین، الخاسرین، ناصرین، صادقین، کافرین، الصلحین، الکاظمین، العافین، العالمین، الصابرين، الشاکرین، الصابرين، خاسرین، الناصرین، صادقین، صادقین، خاشعین. (۱۸ مورد)

در جدول زیر برخی از مهم‌ترین موارد مخالفت با رسم عثمانی را می‌توان دید:

۵۷. این امر را می‌توان از کهن‌ترین نمونه‌های ورود علائم وقف در نسخه‌های کهن دانست که ظاهراً در ایران صورت می‌پذیرفته است. فی‌المثل در انجامه قرآنی (نسخه ۷۵۲-۷) در کاخ موزه توقیاتی، استانبول) کتابت کاتبی ایرانی به نام ابوبکر عبدالملک بن زرعة بن محمد الروذباری مورخ سال ۳۹۴ هجری آمده است که فردی به نام ابوعلی‌الحسین بن محمد بن‌الحسین‌المقری «وقف» را در آن معین کرده است.

جدول گزیدهٔ اختلاف رسم در جزوات قرآنی ابوالبرکات علی بن الحسین الحسینی

شمارهٔ نسخه (جزوه)	آدرس آیه	رسم عثمانی	رسم در نسخه
۷۰۳۵	بقره، ۶۱	باء و	باؤا
۷۰۳۵	بقره، مکرر	ابرهیم	ابرهیم
۳۳۲۴	بقره، ۱۶۶	راوا	راو
۳۳۲۴	بقره، ۱۹۱	جزاء الکفرین	جزاؤا الکفرین
۳۳۲۴	بقره، ۲۴۵	یبسط	یبسط
۳۳۲۵	نساء، ۱۵	والّتی	والآتی
۳۳۲۵	نساء، ۱۶	والذان	واللذان
۳۳۲۶	نساء، ۱۲۷	والّتی	والآتی
۳۳۲۷	انعام، ۳۴	نبای المرسلین	نبا المرسلین
۳۳۲۷	انعام، ۸۵	یحیی	یحی
۳۳۲۷	انعام، ۸۰	وقد هدین	وقد هدانی
۱۵۰۱	انعام، ۱۱۳	افدة	افادة
۱۵۰۱	اعراف، ۶۹	بصطة	بسطة
۱۵۰۱	انعام، ۱۲۴	حتى نؤتی	حتى نؤتا
۳۳۲۸	انفال، ۴۲	یحیی من حی	یحی من حی
۳۳۲۸	انفال، ۷۴	أووا	أوو
۳۳۲۸	توبه، ۷۰	نبأ الذین	نبؤا الذین
۳۳۲۹	یوسف، ۴۳	الملأ	الملؤا
۷	نحل، ۵۳	تجرون	تجأرون
۳۳۳۰	مریم، ۷ و ۱۲	یحیی	یحی
۳۳۳۰	طه، ۸۴	أولاء علی	أولای علی
۳۳۳۰	طه، ۱۳۰	آنای	آناء
۳۳۳۱	مؤمنون، ۲۴	الملؤا	الملأ
۳۳۳۱	مؤمنون، ۳۳	الملأ	الملؤا
۳۳۳۱	مؤمنون، ۳۷	حیاتنا	حیوتنا
۳۳۳۱	نور، ۱۳	جاء و	جاؤا
۶	روم، ۸	بلقائ	بلقاء
۶	روم، ۱۳	شفعؤا	شفعاء

شماره نسخه (جزوه)	آدرس آیه	رسم عثمانی	رسم در نسخه
۶	روم، ۱۶	لقاء الآخرة	لقاء الآخرة
۶	روم، ۲۸	من ما	مما
۶	روم، ۲۸	فی ما	فیما
۶	روم، ۳۰	فطرت	فطرة
۶	روم، ۳۹	ربا	ربوا
۶	روم، ۵۳	بهد العمی	بهادی العمی
۶	لقمان، ۲۷	أنما	أن ما
۶	سجده، ۱۰	أءذا... آءنا	أیذا... آینا
۶	احزاب، ۴	والئی	الئی
۳۳۳۴	زمر، ۱۰	یعباد الذین	یا عبادى الذین
۳۳۳۶	الرحمن، ۲۷	ذو الجلال	ذوا الجلال
۳۳۳۶	الرحمن، ۵۴	جنی الجنین	جنی الجنین
۳۳۳۷	ممتحنه، ۴	برءوا	بُرءوا
۳۳۳۷	جمعه، ۱۱	راوا	راو
۳۳۳۷	منافقون، ۵	لءوا	لءو

قرائت نسخه: غلبه ابوعمرو و یعقوب

با توجه به رواج نداشتن کتابت قرآن بر اساس قرائت عاصم (به روایت حفص) در قرون نخست باید توجه داشت که قرآن ابوالبرکات نیز مانند اغلب نسخه‌های قرآنی ایرانی در فاصله قرون چهارم تا ششم مطابق با یکی از اختیارات قرائتی (ابوعبید، ابوحاتم، ابن محیسن و...) کتابت و اعراب‌گذاری شده است. در این اختیارات رنگ و بوی قرائت ابوعمرو (از قراء سبعة) و یعقوب (از قراء عشره) از سایر قراء بیشتر دیده می‌شود. با این همه مواردی را نیز می‌توان یافت که منحصرأباً با یکی دیگر از قراء سبعة مطابق باشد، اما هیچ‌گاه قرائت مطابق با منفردات حفص از عاصم را در آن نمی‌توان یافت. در مجموع باید گفت قرائت این نسخه به قرائت قراء بصره (ابوعمرو و یعقوب) بسیار نزدیک‌تر است و در مواردی (مثلاً در مؤمنون: آیات ۸۷ و ۸۹ و زمر: ۳۸) تنها از منفردات ابوعمرو و یعقوب تبعیت می‌کند. (ر.ک به: تصویرش ۴) جدول زیر برخی از مهم‌ترین موارد اختلاف قرائت در جزوات هجده‌گانه قرآن ابوالبرکات را نشان می‌دهد.

جدول اختلاف قرائات در جزوات قرآنی ابوالبرکات علی بن الحسین الحسینی

شماره نسخه	جزء	سوره	قرائت حفص از عاصم	قرائت نسخه ابوالبرکات	مطابق با
۷۰۳۵	۱	فاتحه، ۱	مَالِكِ	مَلِكِ	ابن کثیر، ابن عامر، نافع، حمزه، ابوعمرو، ابوجعفر، ابن محیصن
۷۰۳۵	۱	بقره، ۸۳	لَا تَعْبُدُونَ	لَا يَعْْبُدُونَ	ابن کثیر، حمزه، کسائی، ابن محیصن، الحسن، الأعمش
۷۰۳۵	۱	بقره، ۸۵	تَطَاهِرُونَ	تَطَّاهِرُونَ	ابن کثیر، ابن عامر، نافع، حمزه، ابوعمرو، یعقوب، ابوجعفر
۷۰۳۵	۱	بقره، ۸۵	أَسَارَى	أَسْرَى	ابن کثیر، ابن عامر، نافع، حمزه، ابوعمرو
۷۰۳۵	۱	بقره، ۸۵	تُقَادُ وَهُمْ	تُقَادُ وَهُمْ	ابن کثیر، ابن عامر، نافع، حمزه، ابوعمرو
۷۰۳۵	۱	بقره، ۱۲۴	عَهْدِي	عَهْدِي	ابن کثیر، ابن عامر، نافع، کسائی، ابوعمرو، شعبه
۳۳۲۴	۲	بقره، ۱۴۲	قَبِلْتَهُمُ الَّتِي	قَبِلْتَهُمُ الَّتِي	ابوعمرو، یعقوب
۳۳۲۴	۲	بقره، ۱۴۹	تَعْلَمُونَ	تَعْلَمُونَ / تَعْلَمُونَ ^{۵۸}	ابوعمرو، الیزیدی
۳۳۲۴	۲	بقره، ۱۷۷	لَيْسَ الْبِرِّ	لَيْسَ الْبِرِّ	نافع، ابن کثیر، ابوعمرو، ابن عامر، کسائی، الحسن، ابن محیصن
۳۳۲۴	۲	بقره، ۱۸۵	فَلْيَصُمَّهُ	فَلْيَصُمَّهُ / فَلْيَصُمَّهُ ^{۵۹}	ابوعبدالرحمن السلمی، الحسن، الزهری، ابوحویه
۳۳۲۴	۲	بقره، ۱۹۷	وَأَتَّقُونَ	وَأَتَّقُونِي	ابوعمرو، ابوجعفر، یعقوب (در وصل و وقف)
۳۳۲۴	۲	بقره، ۲۱۰	تَرْجِعُ الْأُمُورُ	تَرْجِعُ الْأُمُورُ	ابن عامر، حمزه، کسائی، خلف، یعقوب
۳۳۲۴	۲	بقره، ۲۳۶	قَدْرُهُ / قَدْرُهُ	قَدْرُهُ / قَدْرُهُ	ابن کثیر، نافع، ابوعمرو، شعبه
۳۳۲۵	۴	آل عمران، ۸۳	يُرْجَعُونَ	تُرْجَعُونَ	حمزه، کسائی، خلف، شعبه، ابوعمرو، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۳۳۲۵	۴	آل عمران، ۹۷	حِجُّ	حِجُّ / حِجُّ ^{۶۰}	ابوعمرو، ابن کثیر، نافع، ابن عامر، شعبه، یعقوب، ابوجعفر
۳۳۲۵	۴	آل عمران، ۱۰۹	تُرْجِعُ الْأُمُورُ	تَرْجِعُ الْأُمُورُ	ابن عامر، حمزه، کسائی، یعقوب، خلف، الحسن، ابن محیصن
۳۳۲۵	۴	آل عمران، ۱۱۵	وَمَا يَفْعَلُوا	وَمَا تَفْعَلُوا	ابوعمرو، ابن کثیر، نافع، ابن عامر، شعبه، یعقوب

۵۸. هر دو گونه اعراب گذاشته شده است.

۵۹. هر دو گونه اعراب گذاشته شده است.

۶۰. هر دو گونه اعراب گذاشته شده است.

شماره نسخه	جزء	سوره	قرائت حفص از عاصم	قرائت نسخه ابوالبرکات	مطابق با
۳۳۲۵	۴	آل عمران، ۱۱۵	فَلَنْ يُكْفَرُوهُ	فَلَنْ تُكْفَرُوهُ	ابوعمر، ابن کثیر، نافع، ابن عامر، شعبه، یعقوب، ابوجعفر
۳۳۲۵	۴	آل عمران، ۱۵۷	يَجْمَعُونَ	تَجْمَعُونَ / يَجْمَعُونَ ^{۶۱}	حمزه، کسائی، ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابن عامر، خلف، شعبه، ابوجعفر
۳۳۲۵	۴	آل عمران، ۱۶۱	أَنْ يُغَلَّ	أَنْ يُغَلَّ	نافع، ابن عامر، حمزه، کسائی، ابن مسعود، الحسن
۳۳۲۵	۴	آل عمران، ۱۷۸	وَلَا يُحْسِبَنَّ	وَلَا تُحْسِبَنَّ	حمزه، المطوعی
۳۳۲۵	۴	آل عمران، ۱۷۹	حَتَّى يُمَيِّزَ	حَتَّى يُمَيِّزَ	حمزه، کسائی، یعقوب، خلف، الحسن، الأعمش
۳۳۲۵	۴	آل عمران، ۱۷۹	وَرُؤْسِهِ	وَرُؤْسِهِ	الحسن
۳۳۲۵	۴	آل عمران، ۱۸۰	وَلَا يُحْسِبَنَّ	وَلَا تُحْسِبَنَّ	حمزه، المطوعی
۳۳۲۵	۴	نساء، ۱	تَسَاءَلُونَ	تَسَاءَلُونَ	ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۳۳۲۶	۵	نساء، ۲۴	وَأَحَلَّ	وَأَحَلَّ	ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابن عامر، شعبه
۳۳۲۶	۵	نساء، ۲۹	تِجَارَةً	تِجَارَةً	ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۳۳۲۶	۵	نساء، ۳۳	وَالَّذِينَ عَقَدَتْ	وَالَّذِينَ عَاقَدَتْ	ابن کثیر، نافع، ابوعمر، ابن عامر، ابن عباس، ابوجعفر، یعقوب
۳۳۲۶	۵	نساء، ۴۳	أَوْ لَمْ تُسَمِّ الْبَنَاتِ	أَوْ لَمْ تُسَمِّ الْبَنَاتِ	حمزه، کسائی، خلف، الأعمش، مفضل عن عاصم، ولید بن عتبة عن ابن عامر
۳۳۲۶	۵	نساء، ۷۷	وَلَا تُظَلِّمُونَ	وَلَا يُظَلِّمُونَ	حمزه، کسائی، خلف، روح، ابن کثیر، ابوجعفر
۳۳۲۶	۵	نساء، ۹۴	لِمَنْ أَلْقَى	لِمَنْ أَلْقَى	ابن کثیر، نافع، ابن عامر، حمزه، ابن کثیر (عبید عن شبل عنه)، خلف، ابوجعفر، ابن عباس
۳۳۲۶	۵	نساء، ۱۲۴	يَذْخُلُونَ	يُذْخَلُونَ	شعبه، ابوعمر، روح، ابن کثیر، ابوجعفر

شماره نسخه	جزء	سوره	قرائت حفص از عاصم	قرائت نسخه ابو البرکات	مطابق با
۳۳۲۶	۵	نساء، ۱۲۸	أَنْ يُصَلِّحَا	أَنْ يَصَالَحَا	ابن کثیر، نافع، ابن عامر، ابوعمر، علی، ابوجعفر، یعقوب، ابن عباس، عائشه، (اختیار ابی حاتم، ابی عبید و الطبری)
۳۳۲۷	۷	مائده، ۹۵	فَجَزَاءٌ مِّثْلُ	فَجَزَاءٌ مِثْلِ	ابوعمر، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۳۳۲۷	۷	مائده، ۱۰۷	اسْتَحَقَّ عَلَيْهِمْ	اسْتَحَقَّ عَلَيْهِمْ	نافع، ابوعمر، ابن کثیر، ابن عامر، کسائی، شعبه، حمزه، ابوجعفر، یعقوب، خلف
۳۳۲۷	۷	مائده، ۱۰۷	الْأُولَيْنِ	الْأُولَيْنِ	شعبه، حمزه، حلف، الاعمش، یعقوب، ابن مسعود، یحیی بن وثاب و ابن عباس
۳۳۲۷	۷	مائده، ۱۱۰	فَيَكُونُ ظَيْرًا	فَيَكُونُ ظَيْرًا	نافع، ابوجعفر، یعقوب
۳۳۲۷	۷	مائده، ۱۱۰	سِحْرٌ مُبِينٌ	سَاحِرٌ مُبِينٌ	حمزه، کسائی، خلف، یحیی بن وثاب، ابن مسعود
۳۳۲۷	۷	مائده، ۱۱۵	مُنزِلَهَا	مُنزِلَهَا	حمزه، کسائی، خلف، ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر
۳۳۲۷	۷	انعام، ۱۶	مَنْ يُصْرِفْ	مَنْ يُصْرِفْ	حمزه، کسائی، خلف، شعبه، یعقوب
۳۳۲۷	۷	انعام، ۲۳	لَمْ تَكُنْ فِتْنَتُهُمْ	لَمْ تَكُنْ فِتْنَتَهُمْ	خلف، شعبه، ابوعمر، نافع، ابوجعفر
۳۳۲۷	۷	انعام، ۲۷	تُكَذِّبُ... وَ تَكُونُ	تُكَذِّبُ... وَ تَكُونُ	نافع، ابن کثیر، ابوعمر، کسائی، شعبه، ابوجعفر، خلف، الاعرج، الزهري، مجاهد، السلمی، الاعمش، الحسن
۳۳۲۷	۷	انعام، ۵۴	فَأَنَّهُ	فَأَنَّهُ	نافع، ابوجعفر، شیبه، الاعرج
۳۳۲۷	۷	انعام، ۵۷	يَقْضُ الْحَقُّ	يَقْضُ الْحَقُّ	ابن عامر، ابوعمر، حمزه، کسائی، خلف، یعقوب، السلمی، سعید بن المسیب، امام علی بن ابیطالب، ابن مسعود
۳۳۲۷	۷	انعام، ۶۳	يُنَجِّيْكُمْ	يُنَجِّيْكُمْ	حمید بن قیس، علی بن نصر و عبدالوارث عن ابی عمرو، یعقوب
۳۳۲۷	۷	انعام، ۶۳	لَئِنْ أَنْجَانَا	لَئِنْ أَنْجَيْتَنَا	ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۳۳۲۷	۷	انعام، ۶۴	يُنَجِّيْكُمْ	يُنَجِّيْكُمْ	نافع، ابن کثیر، ابن عامر، یعقوب، ابن محیسن، البزیدی، الحسن، ابن ذکوان، حمید بن قیس، علی بن نصر عن ابی عمرو، عبدالوارث عن ابی عمرو

شماره نسخه	جزء	سوره	قرائت حفص از عاصم	قرائت نسخه ابوالبرکات	مطابق با
۳۳۲۷	۷	انعام، ۶۵	يٰلَيْسَ كُمۡ	يٰلَيْسَ كُمۡ	ابوعبدالله المدني
۳۳۲۷	۷	انعام، ۸۳	دَرَجَاتٍ	دَرَجَاتٍ	ابوعمر، ابن كثير، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۳۳۲۷	۷	انعام، ۹۶	وَ جَعَلَ اللَّيْلَ	وَ جَعَلَ اللَّيْلَ	ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۳۳۲۷	۷	انعام، ۱۰۵	دَرَسَتْ	دَرَسَتْ	ابن عامر، سهل، يعقوب (من غير روایة الضریز)، عبدالله بن الزبیر، ابي بن كعب، الحسن، ابن مسعود
۱۵۰۱	۸	انعام، ۱۱۴	مُنزَّلٌ	مُنزَّلٌ	ابن كثير، ابوعمر، نافع، حمزه، كسائي، شعبه، ابوجعفر، يعقوب
۱۵۰۱	۸	انعام، ۱۱۹	وَ قَدْ فَصَّلَ ... حَرَّمَ	وَ قَدْ فَصَّلَ ... حَرَّمَ	ابن كثير، ابوعمر، ابن عامر، ابن محيصن، يزيدی
۱۵۰۱	۸	انعام، ۱۲۴	رِسَالَتَهُ	رِسَالَتَهُ	نافع، ابن عامر، ابوعمر، حمزه، كسائي، شعبه، خلف، ابوجعفر، يعقوب
۱۵۰۱	۸	انعام، ۱۲۷	دَاوِ السَّلَامِ	دَاوِ السَّلَامِ	ابن قرائت را در جایی نیافته ام
۱۵۰۱	۸	انعام، ۱۲۸	يَحْشُرُهُمْ	نَحْشُرُهُمْ	ابوعمر، ابن عامر، نافع، حمزه، كسائي، خلف، شعبه، ابوجعفر، يعقوب
۱۵۰۱	۸	انعام، ۱۳۸	سَيَجْزِيَهُمْ	سَيَجْزِيَهُمْ	يعقوب
۱۵۰۱	۸	انعام، ۱۵۲	تَذَكَّرُونَ	تَذَكَّرُونَ	ابن كثير، نافع، ابن عامر، شعبه، ابوجعفر، يعقوب
۱۵۰۱	۸	اعراف، ۳	تَذَكَّرُونَ	تَذَكَّرُونَ	ابن كثير، نافع، ابن عامر، شعبه، ابوجعفر، يعقوب
۱۵۰۱	۸	اعراف، ۳۰	يَحْسِبُونَ	يَحْسِبُونَ	ابن كثير، ابوعمر، نافع، كسائي، يعقوب
۱۵۰۱	۸	اعراف، ۵۷	بُشْرًا	بُشْرًا	ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابوجعفر
۳۳۲۸	۱۰	انفال، ۴۴	تُرْجِعُ الْأُمُورَ	تُرْجِعُ الْأُمُورَ	ابن عامر، حمزه، كسائي، خلف، يعقوب، ابن محيصن
۳۳۲۸	۱۰	انفال، ۵۹	وَلَا يَحْسِبَنَّ	وَلَا تَحْسَبَنَّ	كسائي، خلف، شعبه، ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، نافع، الأعمش، البزیدي، الأعرج
۳۳۲۸	۱۰	انفال، ۶۶	صُعْفًا	صُعْفًا	كسائي، ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابن عامر

شماره نسخه	جزء	سوره	قرائت حفص از عاصم	قرائت نسخه ابوالبرکات	مطابق با
۳۳۲۸	۱۰	انفال، ۷۰	مِنَ الْأَسْرَى	مِنَ الْأَسْرَى	ابوعمر، ابوجعفر، قتاده، ابن ابی اسحاق
۳۳۲۸	۱۰	توبه، ۳۷	يُضَلُّ	يُضَلُّ / يُضَلُّ ^{۶۲}	ابن کثیر، ابن عامر، نافع، ابوعمر، شعبه، ابوجعفر، یعقوب، الحسن
۳۳۲۸	۱۰	توبه، ۶۶	إِنْ نَعُفْ	إِنْ يُعَفِّ	حمزه، کسائی، خلف، ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۳۳۲۸	۱۰	توبه، ۶۶	تُعَذِّبُ ظَائِفَةً	تُعَذِّبُ ظَائِفَةً	حمزه، کسائی، خلف، ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۳۳۲۹	۱۲	هود، ۲۴	أَفَلَا تَذَكَّرُونَ	أَفَلَا تَذَكَّرُونَ	ابوعمر، ابن عامر، ابن کثیر، نافع، شعبه، ابوجعفر، یعقوب
۳۳۲۹	۱۲	هود، ۲۸	فَعَوِّثْ	فَعَوِّثْ	شعبه، ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۳۳۲۹	۱۲	هود، ۳۰	أَفَلَا تَذَكَّرُونَ	أَفَلَا تَذَكَّرُونَ	ابوعمر، ابن عامر، ابن کثیر، نافع، شعبه، ابوجعفر، یعقوب
۳۳۲۹	۱۲	هود، ۴۰	مَنْ سَبَقَ عَلَيْهِ	مَنْ سَبَقَ عَلَيْهِ	ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر، ابن کثیر، شعبه، ابوجعفر، ابن عامر
۳۳۲۹	۱۲	هود، ۴۰	كُلِّ زَوْجَيْنِ	كُلِّ زَوْجَيْنِ	ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر، ابن کثیر، شعبه، ابوجعفر، ابن عامر
۳۳۲۹	۱۲	هود، ۴۱	مَجْزِيهَا	مَجْزِيهَا	ابن کثیر، نافع، ابوعمر، ابن عامر، شعبه، مجاهد، الحسن، الأعرج
۳۳۲۹	۱۲	هود، ۴۲	يَا بُنَيَّ	يَا بُنَيَّ	حمزه، کسائی، خلف، ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۳۳۲۹	۱۲	هود، ۶۶	يَوْمَئِذٍ	يَوْمَئِذٍ	کسائی، نافع، ابوجعفر
۳۳۲۹	۱۲	هود، ۷۱	يَعْقُوبَ	يَعْقُوبَ	کسائی، خلف، شعبه، ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر
۳۳۲۹	۱۲	هود، ۸۷	أَصْلَاتِكَ	أَصْلَاتِكَ	شعبه، ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۳۳۲۹	۱۲	هود، ۱۰۸	سَعِدُوا	سَعِدُوا	شعبه، ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۳۳۲۹	۱۲	هود، ۱۱۱	وَإِنْ كَلَّا لَمَّا	وَإِنْ كَلَّا لَمَّا	کسائی، خلف، ابوعمر، یعقوب

شماره نسخه	جزء	سوره	قرائت حفص از عاصم	قرائت نسخه ابوالبرکات	مطابق با
۳۳۲۹	۱۲	هود، ۱۲۳	يُرْجَعُ الْأُمُورُ	يُرْجَعُ الْأُمُورُ	حمزه، کسائی، خلف، شعبه، ابوعمرو، یعقوب، ابن کثیر، ابوجعفر، ابن عامر
۳۳۲۹	۱۲	یوسف، ۱۹	يَا بُشْرَى	يَا بُشْرَى	ابوعمرو، ابن عامر، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، یعقوب
۳۳۲۹	۱۲	یوسف، ۴۷	دَابَّأ	دَابَّأ	حمزه، کسائی، خلف، شعبه، ابوعمرو، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۷	۱۴	حجر، ۲	رَبِّمَا	رَبِّمَا	حمزه، کسائی، خلف، ابوعمرو، یعقوب، ابن کثیر، ابن عامر
۷	۱۴	حجر، ۸	مَا نُنزِّلُ الْمَلَائِكَةَ	مَا نُنزِّلُ الْمَلَائِكَةَ	ابوعمرو، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۷	۱۴	حجر، ۵۶	يَقْنَطُ	يَقْنَطُ	کسائی، خلف، ابوعمرو، یعقوب
۷	۱۴	نحل، ۲	يُنزِّلُ الْمَلَائِكَةَ	تُنزِّلُ الْمَلَائِكَةَ	یعقوب (در روایت روح)، الحسن، الأعرج
۷	۱۴	نحل، ۱۲	وَالنُّجُومِ مُسَخَّرَاتٍ	وَالنُّجُومِ مُسَخَّرَاتٍ	حمزه، کسائی، خلف، شعبه، ابوعمرو، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر
۷	۱۴	نحل، ۲۰	يَدْعُونَ	تَدْعُونَ	حمزه، کسائی، خلف، ابوعمرو، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۷	۱۴	نحل، ۴۳	نُوحِي	يُوحِي	حمزه، کسائی، خلف، شعبه، ابوعمرو، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۳۳۳۰	۱۶	کهف، ۸۵	فَاتَّبِعْ	فَاتَّبِعْ	ابوعمرو، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر
۳۳۳۰	۱۶	کهف، ۱۰۴	يَحْسِبُونَ	يَحْسِبُونَ	ابوعمرو، ابن کثیر، نافع، کسائی، یعقوب، خلف
۳۳۳۰	۱۶	مریم، ۲۳	مِثُّ	مِثُّ	شعبه، ابوعمرو، یعقوب، ابن کثیر، ابوجعفر، ابن عامر
۳۳۳۰	۱۶	مریم، ۲۳	نَسِيًا	نَسِيًا	کسائی، خلف، شعبه، ابوعمرو، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۳۳۳۰	۱۶	مریم، ۲۴	مِنْ تَحْتِهَا	مَنْ تَحْتَهَا	شعبه، ابوعمرو، رويس، ابن کثیر، ابن عامر

شماره نسخه	جزء	سوره	قرائت حفص از عاصم	قرائت نسخه ابو البركات	مطابق با
۳۳۳۰	۱۶	مریم، ۲۵	تُسَاقِطُ	تَسَاقِطُ	کسائی، خلف، شعبه، ابوعمر، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۳۳۳۰	۱۶	مریم، ۳۴	قَوْلَ	قَوْلُ	حمزه، کسائی، خلف، ابوعمر، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر
۳۳۳۰	۱۶	مریم، ۳۶	وَإِنَّ اللَّهَ	وَ أَنَّ اللَّهَ	ابوعمر، رويس، ابن کثیر، ابن عامر، نافع، ابوجعفر، ابن محیسن، الحسن
۳۳۳۰	۱۶	مریم، ۶۸	حِثِّيًّا	جِثِّيًّا	ابوعمر، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر، خلف، شعبه، یعقوب
۳۳۳۰	۱۶	مریم، ۶۹	عِثِّيًّا	عُثِّيًّا	ابوعمر، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر، خلف، شعبه، یعقوب
۳۳۳۰	۱۶	مریم، ۷۰	صِلِيًّا	صُلِيًّا	ابوعمر، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر، خلف، شعبه، یعقوب
۳۳۳۰	۱۶	مریم، ۷۲	حِثِّيًّا	جِثِّيًّا	ابوعمر، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر، خلف، شعبه، یعقوب
۳۳۳۰	۱۶	مریم، ۹۰	يَنْفَطْرُونَ	يَنْفَطْرُونَ	حمزه، خلف، شعبه، ابوعمر، یعقوب، ابن عامر
۳۳۳۰	۱۶	طه، ۵۳	مَهْدَأُ	مَهَادَأُ	ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۳۳۳۰	۱۶	طه، ۶۱	فَيُسْحِتْكُمْ	فَيُسْحِتْكُمْ	ابوعمر، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر، شعبه، روح
۳۳۳۰	۱۶	طه، ۶۳	إِنْ هَذَا	إِنَّ هَذَا	حمزه، کسائی، خلف، شعبه، یعقوب، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۳۳۳۰	۱۶	طه، ۶۹	تَلْقَفُ	تَلْقَفُ	حمزه، کسائی، خلف، شعبه، ابوعمر، یعقوب، قنبل، نافع، ابوجعفر، هشام
۳۳۳۰	۱۶	طه، ۶۹	كَيْدُ سَاحِرٍ	كَيْدُ سَحْرِ	حمزه، کسائی، خلف
۳۳۳۱	۱۸	مؤمنون، ۲۷	مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ	مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ	حمزه، کسائی، خلف، شعبه، ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۳۳۳۱	۱۸	مؤمنون، ۸۷	سَيَقُولُونَ لِلَّهِ	سَيَقُولُونَ لِلَّهِ	ابوعمر، یعقوب
۳۳۳۱	۱۸	مؤمنون، ۷۹	سَيَقُولُونَ لِلَّهِ	سَيَقُولُونَ لِلَّهِ	ابوعمر، یعقوب
۳۳۳۱	۱۸	مؤمنون، ۹۲	عَالِمٍ	عَالِمٍ	حمزه، کسائی، خلف، شعبه، نافع، ابوجعفر
۳۳۳۱	۱۸	نور، ۱	تَذَكَّرُونَ	تَذَكَّرُونَ	شعبه، ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر

شماره نسخه	جزء	سوره	قرائت حفص از عاصم	قرائت نسخه ابوالبرکات	مطابق با
۳۳۳۱	۱۸	نور، ۶	أَزْبَعُ شَهَادَاتٍ	أَزْبَعُ شَهَادَاتٍ	ابن كثير، نافع، ابو عمرو، ابن عامر، شعبه از عاصم، ابو جعفر و يعقوب
۳۳۳۱	۱۸	نور، ۷	أَنْ لَعْنَتُ اللَّهِ	أَنْ لَعْنَتُ اللَّهِ	نافع، يعقوب، ابورجاء، قتاده، الاعرج
۳۳۳۱	۱۸	نور، ۹	أَنْ غَضِبَ اللَّهُ	أَنْ غَضِبَ اللَّهُ	يعقوب، الحسن، ابورجاء، قتاده، الاعرج
۳۳۳۱	۱۸	نور، ۱۱	لَا تَحْسِبُوهُ	لَا تَحْسِبُوهُ	نافع، ابن كثير، ابو عمرو، كسائي، شعبه
۳۳۳۱	۱۸	نور، ۱۵	وَتَحْسِبُونَهُ	وَتَحْسِبُونَهُ	نافع، ابن كثير، ابو عمرو، كسائي، شعبه
۳۳۳۱	۱۸	نور، ۲۱	مَا زَكَّى	مَا زَكَّى	الحسن، يعقوب، الاعمش، ابو جعفر، ابن محيصن، مجاهد، ابو حيوة
۳۳۳۱	۱۸	نور، ۲۷	تَذَكَّرُونَ	تَذَكَّرُونَ	شعبه، ابو عمرو، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابو جعفر، ابن عامر
۳۳۳۱	۱۸	نور، ۳۴	مُبَيِّنَاتٍ	مُبَيِّنَاتٍ	شعبه، ابو عمرو، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابو جعفر
۳۳۳۱	۱۸	نور، ۳۵	يُوقَدُ	تُوقَدُ	حمزه، كسائي، خلف، شعبه
۳۳۳۱	۱۸	نور، ۳۵	يُوقَدُ	تُوقَدُ	ابن كثير، ابو عمرو، ابو جعفر، الحسن، السلمی، مجاهد، يعقوب، اليزیدی
۳۳۳۱	۱۸	نور، ۵۲	يَتَّقُهُ	يَتَّقُهُ	كسائي، خلف، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابن ذكوان
۳۳۳۱	۱۸	نور، ۵۷	لَا تَحْسِبَنَّ	لَا تَحْسِبَنَّ	كسائي، خلف، ابو عمرو، يعقوب، ابن كثير، نافع
۳۳۳۱	۱۸	فرقان، ۴	فَقَدْ جَاءُوا	فَقَدْ جَاءُوا	ابو عمرو، حمزه، كسائي، خلف
۳۳۳۱	۱۸	فرقان، ۱۷	يَحْشُرُهُمْ	نَحْشُرُهُمْ	حمزه، كسائي، خلف، شعبه، ابو عمرو، نافع، ابن عامر
۳۳۳۱	۱۸	فرقان، ۱۹	فَمَا تَسْتَطِيعُونَ	فَمَا يَسْتَطِيعُونَ	حمزه، كسائي، خلف، شعبه، ابو عمرو، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابو جعفر، ابن عامر
۳۳۳۲	۲۰	نمل، ۵۹	يُشْرِكُونَ	تُشْرِكُونَ	حمزه، كسائي، خلف، ابن كثير، نافع، ابو جعفر، ابن عامر
۳۳۳۲	۲۰	نمل، ۶۲	تَذَكَّرُونَ	تَذَكَّرُونَ	شعبه، ابن كثير، نافع، ابو جعفر
۳۳۳۲	۲۰	نمل، ۶۶	بَلِ ادَّارِكُ	بَلِ ادَّارِكُ ^{۶۲}	ابو عمرو، يعقوب، ابن كثير، ابو جعفر
۳۳۳۲	۲۰	نمل، ۸۸	تَحْسِبُهَا	تَحْسِبُهَا	كسائي، خلف، ابو عمرو، يعقوب، ابن كثير، نافع

شماره نسخه	جزء	سوره	قرائت حفص از عاصم	قرائت نسخه ابو البركات	مطابق با
۳۳۳۲	۲۰	نمل، ۸۸	تَفْعَلُونَ	يَفْعَلُونَ	ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، هشام
۳۳۳۲	۲۰	نمل، ۸۹	فَرِحَ يَوْمَئِذٍ	فَرِحَ يَوْمَئِذٍ	ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، ابن عامر
۳۳۳۲	۲۰	نمل، ۹۳	تَعْلَمُونَ	يَعْلَمُونَ	ابن كثير، ابوعمر، حمزة، كسائي و شعبه
۳۳۳۲	۲۰	قصص، ۲۹	جَدُوَّة	جَدُوَّة	كسائي، ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۳۳۳۲	۲۰	قصص، ۳۲	الرَّهْبِ	الرَّهْبِ	ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابوجعفر
۳۳۳۲	۲۰	قصص، ۴۸	سِحْرَانِ	سَاحِرَانِ	ابن كثير، نافع، ابوعمر، ابن عامر، ابوجعفر، الحسن، يعقوب
۳۳۳۲	۲۰	قصص، ۴۸	تَظَاهَرَا	تَظَاهَرَا	محبوب عن الحسن، يحيى بن الحارث الذماری و ابو حيوه و خلاد عن اليزيدي و ابوعمر و براوية العباس الانصاري عنه
۳۳۳۲	۲۰	قصص، ۸۲	لَخَسَفَ	لَخَسَفَ	حمزه، كسائي، خلف، شعبه، ابوعمر، ابن كثير، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۳۳۳۲	۲۰	عنكبوت، ۲۵	مَوَدَّةَ بَيْنِكُمْ	مَوَدَّةَ بَيْنِكُمْ	كسائي، ابوعمر، رويس، ابن كثير
۶	۲۱	عنكبوت، ۵۵	وَقَالَ	وَقَالَ	ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، ابوجعفر، ابن عامر
۶	۲۱	روم، ۱۰	عَاقِبَةَ	عَاقِبَةَ	ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابوجعفر
۶	۲۱	روم، ۲۲	لِلْعَالَمِينَ	لِلْعَالَمِينَ	حمزه، كسائي، ابوعمر، ابن كثير، نافع، ابن عامر، خلف، شعبه، يعقوب، ابوجعفر
۶	۲۱	روم، ۳۶	يَقْتَضُونَ	يَقْتَضُونَ	كسائي، خلف، ابوعمر، يعقوب
۶	۲۱	روم، ۳۹	وَمَا آتَيْتُمْ	وَمَا آتَيْتُمْ	ابن كثير
۶	۲۱	روم، ۵۴	صَعْفٍ	صَعْفٍ / صَعْفٍ ^{۶۵}	كسائي، خلف، ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۶	۲۱	سجده، ۷	خَلَقَهُ	خَلَقَهُ	ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، ابوجعفر، ابن عامر
۶	۲۱	احزاب، ۲۱	أُسُوَّة	إِسُوَّة	حمزه، كسائي، خلف، ابوعمر، يعقوب، ابن كثير، نافع، ابوجعفر، ابن عامر

شماره نسخه	جزء	سوره	قرائت حفص از عاصم	قرائت نسخه ابوالبرکات	مطابق با
۳۳۳۴	۲۳	یس، ۳۲	وَإِنْ كُلُّ لَمَّا	وَإِنْ كُلُّ لَمَّا	نافع، ابن کثیر، ابوعمرو، کسائی، ابوجعفر، خلف، یعقوب و امام علی بن ابی طالب
۳۳۳۴	۲۳	یس، ۴۹	يَخْضُمُونَ	يَخْضُمُونَ / يَخْضُمُونَ ^{۶۶}	ورش از نافع، ابن کثیر، ابوعمرو، ابن محیصن، الحسن، روح، زید عن یعقوب، ابن عامر (از طریق هشام)
۳۳۳۴	۲۳	یس، ۶۲	جِبِلًّا	جُبُلًا	ابن کثیر، حمزه و کسائی، ابن محیصن، رويس عن یعقوب، الحسن، خلف و الاعمش
۳۳۳۴	۲۳	صافات، ۶	بِزِينَةِ الْكَوَاكِبِ	بِزِينَةِ الْكَوَاكِبِ	کسائی، خلف، ابوعمرو، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۳۳۳۴	۲۳	صافات، ۱۷	أَوْ أَبَاؤُنَا	أَوْ أَبَاؤُنَا ^{۶۷}	قالون، ابوجعفر، ابن عامر
۳۳۳۴	۲۳	صافات، ۱۳۰	إِل يَاسِينَ	آل يَاسِينَ	یعقوب، نافع، ابن عامر
۳۳۳۴	۲۳	ص، ۶۳	سُخْرِيًّا	سُخْرِيًّا	قرائت نافع، حمزه و کسائی
۳۳۳۵	۲۴	زمر، ۳۸	كَاشِفَاتُ ضَرْهٍ	كَاشِفَاتُ ضَرْهٍ	ابوعمرو، یعقوب
۳۳۳۵	۲۴	زمر، ۳۸	مُمْسِكَاتُ رَحْمَتِهِ	مُمْسِكَاتُ رَحْمَتِهِ	ابوعمرو، یعقوب
۳۳۳۵	۲۴	زمر، ۵۳	لَا تَقْنَطُوا	لَا تَقْنَطُوا	ابوعمرو، کسائی، یعقوب، خلف، یزیدی، الحسن
۳۳۳۵	۲۴	زمر، ۶۴	تَأْمُرُونِي	تَأْمُرُونِي	ابوعمرو (در یک روایت)، ابوجعفر، ورش
۳۳۳۵	۲۴	زمر، ۷۱	فُتِحَتْ	فُتِحَتْ	ابن کثیر، نافع، ابوعمرو، ابن عامر، ابوجعفر، یعقوب
۳۳۳۵	۲۴	زمر، ۷۳	فُتِحَتْ	فُتِحَتْ	ابن کثیر، نافع، ابوعمرو، ابن عامر، ابوجعفر، یعقوب
۳۳۳۵	۲۴	غافر، ۲۶	أَوْ أَنْ يُظْهَرَفِي الْأَرْضِ الْفَسَادِ	أَوْ أَنْ يُظْهَرَفِي الْأَرْضِ الْفَسَادِ	حمزه، کسائی، خلف، شعبه
۳۳۳۵	۲۴	غافر، ۳۵	قَلْبٍ	قَلْبٍ	ابوعمرو، ابن ذکوان
۳۳۳۵	۲۴	غافر، ۲۸	قَدْ جَاءَكُمْ	قَدْ جَاءَكُمْ	ابوعمرو، حمزه، کسائی، خلف
۳۳۳۵	۲۴	غافر، ۳۴	قَدْ جَاءَكُمْ	قَدْ جَاءَكُمْ	ابوعمرو، حمزه، کسائی، خلف

۶۶. هر دو گونه اعراب گذاشته شده است.

۶۷. بعداً به قرائت «أَوْ» تغییر یافته است.

شماره نسخه	جزء	سوره	قرائت حفص از عاصم	قرائت نسخه ابو البرکات	مطابق با
۳۳۳۵	۲۴	غافر، ۳۷	فَأَطَّلِعَ	فَأَطَّلِعَ	ابوعمر، ابن عامر، نافع، حمزه، کسائی، ابن کثیر، شعبه، خلف، یعقوب، ابوجعفر
۳۳۳۶	۲۷	طور، ۲۳	لَا لَعُوٌّ فِيهَا وَلَا تَأْتِيْمٌ	لَا لَعُوٌّ فِيهَا وَلَا تَأْتِيْمٌ	ابوعمر، ابن کثیر، یعقوب، ابن محیسن، الحسن
۳۳۳۶	۲۷	واقعه، ۱۹	وَلَا يَنْزِفُونَ	وَلَا يَنْزِفُونَ	ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۳۳۳۶	۲۷	واقعه، ۴۸	أَوْ أَبَاؤُنَا	أَوْ أَبَاؤُنَا	قالون، ابوجعفر، ابن عامر
۳۳۳۶	۲۷	واقعه، ۶۲	فَلَوْلَا تَذَكَّرُونَ	فَلَوْلَا تَذَكَّرُونَ	نافع، ابوعمر، ابن عامر، ابن کثیر، یعقوب، ابوجعفر
۳۳۳۶	۲۷	واقعه، ۷۲	حُورٌ عَيْنٌ	حُورٌ عَيْنٌ / حُورٌ عَيْنٌ ^{۶۹}	حمزه، کسائی، ابوجعفر، الحسن، الاعمش، ابن مسعود، أبان
۳۳۳۶	۲۷	حدید، ۵	تُرْجَعُ الْأُمُورُ	تُرْجَعُ الْأُمُورُ	حمزه، کسائی، ابن عامر، خلف، یعقوب، ابن محیسن، الحسن، الاعمش
۳۳۳۶	۲۷	حدید، ۱۶	وَمَا نَزَّلَ	وَمَا نَزَّلَ	حمزه، کسائی، خلف، شعبه، ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، ابوجعفر، ابن عامر
۳۳۳۶	۲۷	حدید، ۱۸	الْمُصَدِّقِينَ وَالْمُصَدِّقَاتِ	الْمُصَدِّقِينَ وَالْمُصَدِّقَاتِ	ابن کثیر، شعبه، ابوعمر، فی روایة هارون؛ ابن محیسن، أبان
۳۳۳۷	۲۸	مجادله، ۱۱	الْمَجَالِسِ	الْمَجَالِسِ	حمزه، کسائی، خلف، ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۳۳۳۷	۲۸	مجادله، ۱۱	انْشُرُوا فَاَنْشُرُوا	انْشُرُوا فَاَنْشُرُوا	حمزه، کسائی، خلف، ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر
۳۳۳۷	۲۸	مجادله، ۱۸	وَيُحْسِبُونَ	وَيُحْسِبُونَ	کسائی، خلف، ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، نافع
۳۳۳۷	۲۸	حشر، ۲	يُخْرِبُونَ	يُخْرِبُونَ	ابوعمر، الحسن، البزیدي، قتادة
۳۳۳۷	۲۸	ممتحنه، ۳	يُفْصَلُ	يُفْصَلُ	حمزه، کسائی، خلف، یعقوب، الاعمش
۳۳۳۷	۲۸	ممتحنه، ۴	أُسُوَّةٌ	إِسْوَةٌ	حمزه، کسائی، خلف، ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر

۶۸. بعداً به قرائت «أَوْ» تغییر یافته است.

۶۹. هر دو گونه اعراب گذاشته شده است.

۷۰. قرائت يُفْصَلُ (ممتحنه، ۳)، ظاهراً از سوی کاتب، به يُفْصَلُ تبدیل شده است.

شماره نسخه	جزء	سوره	قرائت حفص از عاصم	قرائت نسخه ابوالبرکات	مطابق با
۳۳۳۷	۲۸	ممتحنه، ۶	أُسُوَّةٌ	إِسُوَّةٌ	حمزه، کسائی، خلف، ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۳۳۳۷	۲۸	ممتحنه، ۱۰	وَلَا تَمْسِكُوا	وَلَا تَمَسِّكُوا	ابوعمر، یعقوب
۳۳۳۷	۲۸	صف، ۸	مُتِمُّ نُورَةٍ	مُتِمُّ نُورَةٍ	شعبه، ابوعمر، یعقوب، نافع، ابوجعفر، ابن عامر
۳۳۳۷	۲۸	طلاق، ۳	بَالِغُ أَمْرِهِ	بَالِغُ أَمْرِهِ	حمزه، کسائی، خلف، شعبه، ابوعمر، یعقوب، ابن کثیر، نافع، ابوجعفر، ابن عامر

کتابنامه

- قرآن کریم؛ جزءهای وقفی ابوالبرکات علی بن الحسین الحسینی؛ نسخه‌های کتابخانه آستان قدس رضوی، جزوات شماره ۶، ۷، ۳۳۳۷ تا ۳۳۳۷، ۷۰۳۴، ۷۰۳۵ و قرآن شماره ۱۵۰۱، مورخ ۴۲۱ هجری.
- قرآن کریم؛ جزءهای وقفی ابوالفتح عبدالواحد علی بن محمد بن ایوب القاسانی؛ نسخه‌های کتابخانه آستان قدس رضوی، جزوات شماره ۱۳۹ و ۴۱۲۶ تا ۴۱۳۳.
- آقابزرگ طهرانی، محمد محسن؛ الذریعة إلى تصانیف الشیعه؛ بیروت: دارالاضواء، ۱۴۰۳.
- ابن بابویه؛ امالی الصدوق؛ تهران: کتابفروشی اسلامیة، ۱۳۶۳ ش.
- ابن بابویه؛ ابوجعفر محمد بن علی بن الحسین؛ الأمالی للشیخ الصدوق؛ تحقیق قسم الدراسات الاسلامیه؛ مؤسسة البعثة، قم؛ مؤسسة البعثة، ۱۴۱۷ ق.
- ابن داود الحلّی، تقی الدین حسن بن علی؛ الرجال؛ تحقیق جلال الدین محدث؛ تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۲ ش.
- ابن طاووس الحلّی، غیاث الدین عبدالکریم بن احمد؛ فرحة الغری فی تعیین قبر امیرالمؤمنین علی (علیه السلام)؛ تحقیق السید تحسین آل شیبب الموسوی؛ مرکز الغدیر للدراسات الاسلامیه، ۱۴۱۹ ق / ۱۹۹۸ م.
- ابن عساکر، ابوالقاسم علی بن الحسین بن هبة الله؛ معجم الشیوخ؛ تحقیق شاکر الفحاج؛ دمشق: دار البشائر، ۱۴۲۱.
- ابن فندق، ابوالحسن علی بن زید البیهقی؛ لباب الانساب و الالقاب و الاعقاب؛ تحقیق السید مهدی الرجائی؛ قم؛ منشورات مکتبة آية الله العظمی المرعشی النجفی، ۱۳۸۵ ش.
- ابن فندق، ابوالحسن علی بن زید البیهقی؛ تاریخ بیهقی؛ تصحیح احمد بهمنیار؛ تهران، ۱۳۴۷.
- ابن عنبه، السید جمال الدین أحمد بن علی الحسنی؛ عمدة الطالب؛ تصحیح محمد حسن آل الطالقانی؛ نجف: المطبعة الحیدریه، ۱۳۸۰ ق / ۱۹۶۱ م.
- الافندی الاصفهانی، میرزا عبد الله بن عیسی بیگ؛ تعلیقة أمل الآمل؛ تحقیق السید احمد الحسینی؛ قم؛ منشورات مکتبة آية الله العظمی المرعشی النجفی، ۱۴۱۰ ق.
- الافندی الاصفهانی، میرزا عبد الله بن عیسی بیگ؛ ریاض العلماء و حیاض الفضلاء؛ تحقیق السید احمد الحسینی؛ بیروت؛ مؤسسة التاریخ العربی، ۱۴۳۱.
- التیمی البکری، محمد بن عمر بن الحسن بن الحسین [فخرالدین الرازی]؛ الشجرة المباركة فی الأنساب الطالبيّة؛ تحقیق السید مهدی الرجائی؛ قم؛ منشورات مکتبة آية الله العظمی المرعشی النجفی، ۱۴۰۹.

الثعالبی، ابومنصور عبدالملک بن محمد بن اسماعیل؛ خاص الخاص؛ تحقیق حسن الأمين؛ بیروت: دار مکتبة الحياة، بی تا.

_____؛ یتیمه الدهر فی محاسن أهل العصر؛ تحقیق مفید محمد قمحیه؛ بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۰۳ق/ ۱۹۸۳م.

الحر العاملی، محمد بن الحسن؛ امل الآمل فی علماء جبل عامل؛ تحقیق احمد الحسینی؛ بغداد: مکتبه الاندلس، ۱۳۸۵ق.

الخطیب البغدادی، ابوبکر احمد بن علی؛ تاریخ بغداد او مدینه السلام؛ تحقیق مصطفی عبدالقادر عطا؛ بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۱۷ق/ ۱۹۹۷م.

الخوئی، السید ابوالقاسم؛ معجم رجال الحدیث و تفصیل طبقات الرواة؛ النجف: مؤسسه الامام الخوئی الاسلامیه، بی تا. الذهبی، شمس الدین ابوعبدالله محمد بن احمد بن عثمان بن قیماز؛ تاریخ الإسلام ووفیات المشاهیر والأعلام؛ تحقیق بشار عؤاد معروف؛ بیروت: دار الغرب الإسلامی ۲۰۰۳م.

الرافعی القزوی، ابوالقاسم عبدالکریم بن محمد؛ التذوین فی أخبار قزوین؛ تحقیق عزیزالله العطاردی؛ بیروت: دار الکتب العلمیه، منشورات محمدعلی بیضون، ۱۴۰۸.

الراوندی، قطب الدین؛ الخرائج والجرائح؛ تحقیق السید محمدباقر الموحّد الأبطحی؛ قم: مؤسسه الإمام المهدي، ۱۴۰۹. السبحانی التبریزی، جعفر؛ موسوعة طبقات الفقهاء؛ قم: مؤسسه الإمام الصادق (علیه السلام)، ۱۴۱۸ق.

الشهاری، ابراهیم بن القاسم بن الامام المؤید بالله؛ طبقات الزیدیه الكبرى؛ (القسم الثالث) ویسمى بلوغ المراد إلى معرفة الإسناد، تحقیق عبدالسلام بن السلام الوجیه، عمان (الأردن)؛ مؤسسه الإمام زید بن علی الثقافیه، ۲۰۰۱.

الصدر، حسن؛ تکملة أمل الآمل؛ تحقیق حسینعلی محفوظ؛ عدنان دباغ و عبدالکریم دباغ؛ بیروت: دار المورخ العربی، ۱۴۲۹.

الصنعانی، ضیاء الدین یوسف بن یحیی الحسینی الیمنی؛ نسمة السحر فیمن تشیع وشعر، تصحیح کامل سلمان الجبوری؛ بیروت: دار المورخ العربی، ۱۴۲۰ق/ ۱۹۹۹م.

العتبی، ابونصر محمد بن عبدالجبار؛ الیمینی فی أخبار دولة الملک یمین الدولة، تحقیق یوسف الهادی؛ تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب، ۱۳۸۷ش.

عبدالجلیل قزوینی رازی. نقض؛ معروف به بعض مثالب النواصب؛ تصحیح میرجلال الدین محدث ارموی، تهران: انجمن آثار ملی، ۱۳۵۸.

کریمی نیا، مرتضی؛ «کهن ترین مکتوب تاریخ دار فارسی: دست نوشتی فارسی از احمد بن ابی القاسم حقیقانی در بیان قرآنی از قرن سوم»؛ آینه میراث، ش ۶۱ (پاییز و زمستان ۱۳۹۶)، ص ۹-۲۶.

المدنی، سیدعلیخان بن احمد؛ الدرجات الرفیعة فی طبقات الشیعة؛ بیروت: مؤسسه الوفاء، ۱۹۸۳.

المروزی الازورقانی، قاضی عزیزالدین اسماعیل بن حسین بن محمد؛ الفخری فی أنساب الطالبیین؛ تحقیق سیدمهدی الرجایی، قم، مکتبه آیه الله المرعشی النجفی، ۱۴۰۹.

منتجب الدین ابن بابویه الرازی؛ الفهرست؛ تحقیق و مقدمه از جلال الدین محدث ارموی؛ به کوشش محمد سمایی حائری؛ قم: ۱۳۶۶ش.

یاقوت الحموی؛ شهاب الدین ابوعبدالله یاقوت بن عبدالله؛ معجم البلدان؛ بیروت: دار صادر، ۱۹۹۵.